

A kapitalizmus alkotmánya
Balázs Zoltán

Közjó és Kapitalizmus Intézet
Műhelytanulmány
No. 1.

2007. december 15.

Az írás egyszerre leíró és normatív jellegű, azaz a kapitalizmusról mint alkotmányról beszél, s az arisztotelészi hagyománynak megfelelően úgy próbál tényszerű képet nyújtani róla, hogy annak normatív feltételeit is számba veszi. Amellett érvelek, hogy a kapitalizmus egyike a lehetséges és kívánatos jó alkotmányoknak, mert a jó emberi élet általános feltételeit, a nyugati civilizáció sajátos elvárásait és a benne lévő nemzeti társadalmak elvárásait egyaránt képes kielégíteni. A gondolatmenet során a fogalmak tisztázása után a kapitalizmus alkotmányához szükséges értékeket, normákat, intézményeket elemzem, majd a leggyakrabban hangoztatott ellenérveket és kifogásokat tekintem át.

A kapitalizmus alkotmánya *

Előzetes megjegyzések

Kapitalizmusról írni ma alighanem egyszerre hat korszerűtlennek és aktuálisnak. Korszerűtlennek hat tudományos szempontból, hiszen a nagy elméletek (Habermas, Hayek, Marx, Mises, Polányi, Schumpeter, Sombart, Weber¹) régen megszülettek, a róluk folytatott viták tanulságait könyvtári irodalom vonta le, az egyetemi oktatásban pedig szinte már csak az elmélettörténeti órákon emlegetik őket. Viszont aktuálisnak is hat, hiszen a politikai közbeszédben egyre többet halljuk, igaz, nem mindig ebben a formában, hanem politikai világnézettől függően jelzősítve és más összefüggésekbe helyezve (vadkapitalizmus, piaciüzleti logika, szociális piacgazdaság, stb.). Ezeket a jelzőket és összefüggéseket tehát a politikai világnézeti háttér indokolja, a magam részéről viszont szigorúan eltekintek tőlük, mivel nem kívánok közvetlenül kapcsolódni ilyenhez. De egyáltalán nem leplezett szándékom, hogy abban az értelemben vitába szálljak velük, hogy igyekezvén koherens és meggyőző értelmezést nyújtani a kapitalizmusról (a téma méretének tudatában természetesen rengeteg részletkérdést eleve figyelmen kívül hagyva), mindegyik jelzős és ideológiailag megterhelt felfogás elé egyfajta tükröt tartsak. A politikai ideológiák, világnézetek, értékrendezések, elvek persze többé-kevésbé szükséges velejárói a nyugati politikai hagyományra épülő politikai társulások megfelelő működésének, a benne élő emberek ilyen jellegű kérdéseket mindig is fel fognak tenni (s ilyenekkel az egyetemi órákon is számolni kell), tehát nem ezek létét kifogásolom, hanem a gyakori félreértelmezéseket, felületességeket, inkohereus vagy akár inkonzisztens állításokat.

Írásom ugyanakkor tudatosan egyszerre leíró és normatív jellegű, ami itt annyit jelent, hogy a kapitalizmusról úgy próbál tényszerű képet nyújtani, hogy annak normatív feltételeit is számba veszi, sőt, ezeket tekinti fontosabbnak,² és leteszi a garast amellett, hogy a kapitalizmus egyike a lehetséges és kívánatos jó társadalmi-gazdasági rendszereknek.³ Ezt nem utópiaként kezeli, hanem amellett érvel, hogy a kapitalizmus olyan rendszer illetve *alkotmány*, amelynek lényegét a korunk nyugati civilizációjában a legtöbb ember számára elfogadott és megkívánt (jóllehet általuk is gyakorta megszegett), mondhatni, természetes erkölcsi normák és a társadalmi-gazdasági környezet viszonyai közötti kapcsolat adja.

Az írás három fő részből áll. Az első részben a jó emberi élet feltételeinek három szintjét különböztetem meg, majd az alkotmány arisztotelészi fogalmát tisztázom. Ezek segítségével határozom meg a kapitalizmus alkotmányát, amelynek elméleti értelmezési

* Az esszé korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért, kritikáikért hálás vagyok Kata Péternek, Mike Károlynak, Szalai Ákosnak, Szepesi Balázsnak, a *Gazdaság és Társadalom* két referálójának. Az utolsó előtti változatot a Közjó és Kapitalizmus Intézetben rendezett szakmai fórumon is megvitatták, az ott elhangzott észrevételeket is köszönöm.

¹ A német társadalomtudomány elméleteit Felkai Gábor legfrissebb kétrészes műve részletesen is áttekinti (az első rész már olvasható: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*, I. kötet, Budapest: Századvég, 2006). Weber, Marx, Polányi alapművei magyarul is olvashatók és jól ismertek, Habermas, Hayek, Mises, Schumpeter talán kevésbé illetve inkább más területeken ismertek.

² Ebben az értelemben határozottan elutasítom a marxizmus materialista előföltételeit, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a szellemi-erkölcsi tényezők társadalomalakító szerepét elismerjük; viszont elfogadom Max Weber megközelítését, akinek nevezetes tézise arról szól, hogy a kapitalizmus kialakulásához, meggyökeresedéséhez bizonyos erkölcsi normák fontosságának megerősödésére is szükség volt.

³ Műfaja és megközelítése tehát hasonló ahhoz, amit Milton Friedmantól olvashattunk a *Kapitalizmus és szabadság* (Budapest: Akadémiai, MET Publ.Corp, 1996) című művében.

lehetőségeiről is szólok. A második részben fejtek ki ötöt-ötöt azok közül az alapvető normák és intézmények közül, amelyekkel a kapitalizmus alkotmányát normatív – de elvileg nem teljes – módon leírom, közbeiktatva egy rövid alfejezetet a bizalom fontosságáról. Végül a harmadik részben szembenézek három gyakran felhozott normatív-morális ellenvetéssel.

I. Elméleti háttér

I. 1. Az elvárások három szintje

I. 1. 1. *A jó emberi élet normatív alapfeltételeinek szintje*

Az értékek és normák ugyanis ténylegesen alakítják környezetünk viszonyait, életfeltételeinket, ezek pedig visszahatnak az értékekre és a normákra, javítva vagy rontva rajtuk. A normák, elvek, értékek, elvárások több általánossági szinten elemezhetők. A következőkben három szintet különböztetek meg.

A legáltalánosabb szinten az a kérdés, hogy egy adott társadalomban mennyire vannak meg a *jó emberi élet feltételei*, illetve hogy melyik társadalomban lehet jobb emberi életet élni. Természetesen éppen az általánosság miatt csak a legalapvetőbb feltételek meglétét érdemes vizsgálni: a várható élettartamot, az élet- és vagyonbiztonságot, a cselekvési szabadságot és ehhez hasonlókat. Ezek az értékek és normák nem összehasonlíthatatlanok, nem összemérhetetlenek, hanem ugyanazok. Nem függenek sem korszaktól, sem fejlettségtől, helyesebben fogalmazva ezektől függetlenül használhatók az emberi élet minőségének, jó voltának megállapítására.

I. 1. 2. *A jó emberi élet civilizációs normatív feltételeinek szintje*

Vannak azonban további értékek és normák, illetve még a legalapvetőbbek között is lehetnek olyan konfliktusok, amelyek megoldása többféleképpen is elképzelhető (pl. a fegyvertartás szabadsága vs tiltása, a vallás magánügy-közügy volta), s ezek a variációk és további értékek rendezése során egy-egy társadalom (vagy akár több is) többé-kevésbé stabil intézményeket, eljárásokat, viselkedésmódokat hozott létre. A görögök számára például a civilizáció és a barbárság között egyértelmű határ húzódott, ahol az előbbi horizonton túl már kérdéses volt a „értelmes” *emberi* élet lehetősége – legalábbis *görögök* számára. Azok a kérdések, hogy milyen *életcélokat érdemes követni, hogy az egyes emberi tevékenységek és viszonyok mennyire számítanak értékesnek vagy értéktelennek egymáshoz képest, hogy melyek a társas (politikai) együttélés legfontosabb elvei és normái*, ehhez a szinthez köthetők. Ha egy konkrét civilizációs környezetben felnőtt ember váratlanul kiszakad abból, akkor a normális élet folytatása gyakran igen nehézvé válik számára.

I. 1. 3. *Az adott politikai közösség sajátos elvárásainak szintje*

Végül van egy harmadik szint is, amelyen egy-egy társadalom olyan értékeit és normáit lehet számbavenni, amelyek polgárai *személyes, hagyomány- és kultúrafüggő elvárásait, értékrendezését, életcéljait* irányítják. Nem minden társadalomban jár ugyanolyan megbecsülés a politikusnak, az értelmiséginek, a fizikai munkásnak; mások a gyermek-szülő, férfi-nő kapcsolatok, az udvariassági szokások, más és más közösségi teljesítmények számítanak fontosnak, értékesnek.

I.2. Az alkotmány fogalma

I. 2. 1. *Társadalmi rend – alkotmány*

Részben a normákból, elvekből, elvárásokból, tehát a kívánatos állapotokat meghatározó illetve a tőlük való eltérést akadályozó, nehezítő dolgokból adódnak azok a társadalmi és

gazdasági viszonyok, intézmények, amelyek együttese minden társadalomban valamilyen rendet alkot, amely visszahat a normákra, elvekre, értékekre és elvárásokra. Ezt a rendet itt *alkotmánynak* nevezem. Egy-egy konkrét norma, szabály több intézményben, szabályban is megtestesülhet, illetve azok vezérelvül szolgálhat: a hazugság tilalma egyaránt alapvető az idegenek közötti kapcsolatok zavartalan működőképességének biztosításában, a demokratikus politikai döntéshozatalban, és az intim-családi kapcsolatokban. Egy-egy konkrét szabály és intézmény pedig az itt megkülönböztetett mindhárom szint alapján értékelhető, azaz például egy jó iskola- vagy oktatási rendszer egyszerre elégíti ki alapvető emberi igényeket, felel meg az adott civilizáció elvárásainak és az adott politikai közösség tagjai sajátos elvárásainak; továbbá maga is közvetíti, átörökíti önmaga értékét, mintegy ráneveli a polgárokat a három szint értékeire, normáira. Minden alkotmányban jelen vannak az emberi élet alapfeltételeire vonatkozó elvek, a civilizációs jellegzetességek és az adott közösség hagyományából, érzékenységeiből, tapasztalataiból összeálló elvárások. Az első szinthez tartozó normák, szabályok, intézmények között kevés változatosságot találunk; a második szint azonban már társadalomról társadalomra sokféle variációt enged meg; a harmadik értelemszerűen a leginkább jellemző egy-egy társadalomra.

Az „alkotmány” szó használatát a következő indokok támasztják alá. Egyrészt a rendelkezésre álló más lehetőségekkel szemben megalapozott kifogások hozhatók föl: a „rend” túlságosan is statikus, végállapot-szerű képzetet kelthet; „a rendszer” pedig túl tudatos, illetve – magyar kontextusban – ideológiai alapon választott és bevezetett állapotra utal. Másrészt az „alkotmány” fogalomnak a politikai filozófiában az egyik teljesen elfogadott és az idő által szentesített jelentése éppen ez, tehát egy konkrét politikai közösség elfogadott és dinamikus társadalmi és egyéni viszonyainak és intézményeinek az összessége, egyszerre normatív és leíró tartalommal. A jogi értelmezés tehát – amely egy vagy több konkrét szöveghez, dokumentumhoz köti és „alaptörvényként” vagy végső jogforrásként értelmezi az alkotmányt – nem tévesztendő össze az itt használt értelmezéssel, amely jól illeszthető a politikatudomány, a szociológia és a közgazdaságtan eszköztárához (de természetesen nincs logikai vagy szoros fogalmi ellentétben a jogi értelmezéssel sem).

Érdeemes utalni arra is, hogy az alkotmány fogalmának ez az értelmezése teljesen egybevág azzal, ahogyan Arisztotelész gondolkodott ugyanerről: a jó emberi élet és a konkrét politikai közösség megkövetelte és kínálta polgári erények egymásba fonódva rajzolják az alkotmányt, amely tehát egy politikai (kollektív tudattal bíró, intézményesen megszervezett, azaz rendezett) társadalomnak egyszerre tükörképe és normatív eszménye.⁴ Egy jó vagy helyes alkotmánynak a jó emberi és polgári élet minden szintjének feltételeit, elvárásait teljesítenie kell, ugyanakkor polgáraiból is jót kell „kihoznia” ahhoz, hogy igazolja magát. Nincs persze tökéletesen jó alkotmány, de – ahogy Arisztotelész világosan látta – vannak egyértelműen helyeselhető, jó, s vannak rossz illetve helytelen alkotmányok.⁵ A helytelen vagy rossz alkotmányok a helyes vagy jó alkotmányok elkorcsosulásai, az elkorcsosulás oka pedig a közhatalom magáncélok, részérdekeknek való alárendelése. Így lesz a királyságból zsarnokság, az arisztokráciából oligarchia, a politeiából demokrácia. Az arisztotelészi osztályozás mércéje a közhatalom gyakorlóinak száma (s mivel ez rendszerint összefügg a vagyoni helyzettel, így ez utóbbi is része lesz a mércének). Ezt a mércét természetesen nem kell elfogadnunk, annál is kevésbé, mert a kapitalizmus (a következő pontban) nem politikai alkotmányként értelmezem.

A Kádár-rendszer például azokat a normákat és értékeket sem volt képes sem saját intézményeiben, sem a polgárok életében elégséges hatékonysággal követni illetve megkövetelni, amelyek nélkül nem képzelhető el jó emberi élet (elég a várható élettartam drámai csökkenésére, a társadalmi anómiákra, a politikai és gyakran fizikai cselekvési

⁴ Arisztotelész: *Politika* (Budapest: Gondolat, 1984).

⁵ A döntő fontosságú fejtegetéseket a III. fejezetben találjuk.

szabadság hiányára utalni). De közismerten távol volt attól is, hogy önmaga (kései civilizációs mércéinek („szocialista humanizmus”) megfelelően; nem is szólva a magyar nemzeti hagyományokról.⁶ A ténylegesen követett viselkedésminták, a közerkölcs más normákat tartalmazott, mint az ideológia. Az értékeket és normákat tekintve igen sajátos viszonyba állította a polgárokat környezetükkel. Lehetővé tette számukra a magánéletbe való visszavonulást, de megkövetelte a politikai passzivitást, a közügyek iránti közömbösséget. Szűk keretek között megengedte a vállalkozást, elnézte a gyarapodásra tett erőfeszítéseket, de mindezt engedményként, önmagát is ámitva és az őszinteséget üldözve tette. Kihasználta a polgárok szabadidőben végzett munkájának eredményét önmaga igazolására, de szabad prédává tette a köztulajdont és gyakran neveltségessé a munkaidőben végzett tisztességes munkát. Nemzeti büszkeségre adott alkalmat a mozgás- és utazási szabadság, a viszonylagos jólét biztosításával, de ennek politikai és anyagi árát soha nem vallotta be. Saját érdekében megtűrt egyes spontán együttműködési formákat, elsősorban az anyagi javak előállítására terén (gmk, kaláka), de többségüket, elsősorban a nem-anyagi értékek előállítását, üldözte. Jogrendszerében számos polgári normát érvényesített, de a korrupció, a kivételezés, a személyes politikai kapcsolatrendszer mindenütt döntő jelentőségű maradt. Nem lehet kétséges, hogy ez a rendszer alkotmányos szempontból diktatúra volt, a közszabadság, a polgári öntudat, az igazságosság normáit súlyosan, állandóan és képmutató módon megsértve. „Politikai”, magánéleti, gazdasági normái bizonyos fokig integrálták a társadalmat, tehát alkotmányként funkcionáltak, de igen súlyos anómiákat okoztak. Ez az alkotmány egyszerűen rossz volt.

A rendszerváltás lezajlott – ezt minden visszásság ellenére sem lehet értelmesen megkérdőjelezni –, és nem lehet kétséges, hogy a magyar társadalom többsége egyértelműen megfogalmazott alapvető emberi, civilizációs és magyar identitásához kötődő elvárásokat, s ha homályosan is, de fogalmat alkotott és alkot magának a jó és a rossz alkotmányról.⁷ A továbbiakban szisztematikusan csak a második szinttel foglalkozom⁸ (persze szem előtt tartva, amit már korábban leszögeztem, hogy a konkrét szabályok, intézmények mindhárom szinten

⁶ Arisztotelészi értelemben voltaképpen eleve nem is lehetett helyes alkotmány, mivel teljesen deklaráltan proletár)diktatúra igyekezett lenni, azaz nem a politikai közösség jóléte, a közjó, hanem bizonyos – az ún. haladó – osztály(ok) érdekeit tartotta szem előtt.

⁷ Tulajdonképpen sajnálatos, hogy éppen a magyar alkotmány legnormatívabb, értéktartalmú paragrafusairól nem folyt soha alapos társadalmi-politikai vita, ezek az Alkotmánybíróság ítélezési gyakorlatában kristályosodtak ki (ha ez egyáltalán megtörtént); mindennek jelentőségével kevesen vannak tisztában. Lényegében az 1989 novemberi népszavazás volt az egyetlen olyan igazi politikai cselekvés (leszámítva a NATO- és az EU-népszavazást), amelyben a választópolgárok közvetlenül eldönthettek egy igen fontos alkotmányos kérdést, ti. azt, hogy a Magyar Köztársaság parlamentáris vagy elnöki rendszerű demokrácia legyen-e.

⁸ A rendszerváltás eredményei a jó emberi élet alapfeltételei szempontjából felemásak. A cselekvési szabadság (politikai, gazdasági, fizikai szabadság) összehasonlíthatatlanul nagyobb; a személyi biztonság talán kisebb; a várható élettartam csak nemrég kezdett ismét emelkedni. De nyilvánvalóan nem elegendő pusztán leszögezni a tényeket, a polgárok szubjektív értékelése és rangsorolása a döntő: így lehet, hogy a biztonság növelése érdekében – legalábbis a magyar polgárok – több szabadságról volnának hajlandók lemondani, mint mondjuk az amerikaiak. Ez már átvezet a civilizációs különbségekhez. Arról, hogy a nemzeti hagyományok, érzékenységek, identitás terén milyen elvárásokat támasztott a rendszerváltás társadalmára, vélhetően nem lehetne konszenzusra jutni, hiszen ezek állandóan és vitában formálódó kérdések; mindazonáltal a legszembeötlőbb pontokon (1956 értékelése, a kisebbségi magyarság identitásának, helyének kérdése, a totalitárius diktatúrák értékelése) személyes véleményem szerint megfelelő előrelépések történtek. Néhány fontos idevágó irodalom: Paul Gradwohl-Marián Béla-Szabó Ildikó: A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-rendszerhez való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 1998.2.; Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária–Barna Ildikó: Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piactudományhoz vezető úton Kelet-Európában, *Szociológiai Szemle*, 2004.1. Füstös László-Szakolczay Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban 1977-98, *Szociológiai Szemle* 1999.3.

elemezhető). Itt sem lehet kétséges, hogy a magyar társadalom a nyugati civilizáció viszonyait kívánta átvenni, illetve részben azokhoz visszatérni.

I. 2. 2. *A kapitalizmus mint alkotmány*

Az alkotmány fogalmát egy átfogó társadalmi-gazdasági-morális rend és rend-eszmény együtteseként határoztam meg. Az említett tematikai szűkítés miatt azonban két fogalmi megszorítást kell tennem. Az alkotmány a továbbiakban egyrészt csak a civilizációs szinten értelmezhető viszonyokat, összefüggéseket, normákat és intézményeket foglalja magában, másrészt ezek közül is csak azokat, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen a politika területére. E kettős szűkítés eredményeképpen adódik a „kapitalizmus alkotmányának” a fogalma.

Egyrészt tehát nem a „magyar kapitalizmust,” hanem „a kapitalizmust” fogom alkotmányként tárgyalni. Természetesen elképzelhető egy olyan megközelítés is, amely a kapitalizmust civilizációként fogja fel; ám ebből az alkotmány fogalmához tartozó markáns és jól kidolgozott elemek (mindenekelőtt a normák és intézmények szoros logikai összefüggése) hiányoznának.

Másrészt pedig a társadalmi rendként felfogott alkotmány politikai elemeinek figyelmen kívül hagyását az az egyszerű tapasztalat is igazolja, hogy a kapitalizmus alkotmányához tartozó viszonyok és intézmények jól megközelíthetők a nyugati civilizáció demokratikus alkotmánya nélkül is (amely a polgárok politikai szerepét, közösséghez való viszonyát, valamint a politikai intézményrendszer viszonyait rendezi, elemei többek között az alkotmányosság, a parlamentarizmus, a hatalmi ágak elválasztása, a magán- és a közszféra valamilyen elkülönítése). A kettő között persze számos átfedés is van (a politikai alkotmányok is szólhatnak, s rendszerint szólnak is a tulajdonviszonyokról, az emberi jogokról, a közösségek autonómiájáról), s normatív szempontból egymást részben kölcsönösen feltételezik. Éppen ezért a politikatudomány egyik fontos kutatási területe, hogy a kapitalista viszonyok hogyan, milyen feltételek mellett, s mikor vonják maguk után a demokratizálódást.⁹

A kapitalizmus alkotmánya tehát semmiképpen sem azonosítható a „gazdasággal,” ha azon az anyagi javak és szolgáltatások előállításának, forgalmának és fogyasztásának a világát értjük. Nem azonos a „piaci viszonyokkal és intézményekkel” sem, ha azokat szembeállítjuk a tervezett és – úgymond – kontrollált állami szabályozással és igazgatással, mert ezek utóbbiak is részei. *A kapitalizmus a megfelelő habitussal, erényekkel rendelkező, normakövető polgárok cserejellegű és minden résztvevő számára értékteremtéssel vagy –gyarapodással járó, az értéket árban kifejező interakcióinak, valamint az ezekhez kötődő szabályoknak, törvényeknek, intézményeknek az összessége.*¹⁰

⁹ Ezt igen nagy leegyszerűsítés úgy megfogalmazni, hogy a „gazdasági reformok” kikényszerítik a (demokratikus) „politikai reformokat”, noha gyakran halljuk ezt a megfogalmazást, s a magyar rendszerváltás során is sokan érveltek így. A leegyszerűsítés elsősorban a következtetés első eleménél káros, mivel feltételezi a „gazdaság” önállóságát a politikához képest, noha ez már eleve politikai reform kérdése. Az alkotmánynak mint a „piaci” valamint az „állami” cselekvések közös keretének hangsúlyozása különösen jellemző James M. Buchanan írásaira, magyarul *Piac, állam, alkotmányosság* (Budapest: KJK, 1992.) A prokapitalista klasszikusok közül az osztrák-chicagói iskola képviselői (Mises, Hayek, Friedman, G. Reisman) viszont visszatérően hangsúlyozzák, hogy a gazdasági és a politikai szabadság szorosan összefügg egymással. Ennek részben elmélettörténeti okai is vannak: a harmincas-hatvanas években divatos tervezett gazdaság-eszme és a totalitarista rendszerek közötti kapcsolatot Hayek és Mises is kiemelt figyelemben részesítette. A sikeres ázsiai kapitalista, de nem nyugati értelemben vett demokratikus államok (ideértve még Japánt is) példája viszont mértéktartóbb következtetések levonására int, természetesen egyáltalán nem zárva ki a politika és a gazdasági szabadság erős kölcsönhatásának realizálását sem.

¹⁰ Minden ilyen definíció rendkívüli absztraktsága miatt hiányos és fogyatékos, de módszertanilag nélkülözhetetlen. A XVII-XVIII. században a „kereskedelem” [’commerce’ és nem ’trade’] fogalmával igyekeztek az akkoriban újnak látszó, formálódó világot leírni, lényegében erre utal a fenti meghatározásban a

Nem a kapitalizmus az egyetlen lehetséges jó vagy helyes (ilyen értelemben nem politikai) alkotmány, mint ahogy Arisztotelész is több jó alkotmányformát különböztetett meg. Egy formálisan, közjogilag egyeduralmi berendezkedés éppúgy lehet jó alkotmány, ha a közjó, a közérdek, s nem a magánérdek szolgálatában áll, mint egy népuralmi jellegű alkotmány. Minek az alapján mondhatjuk, hogy a kapitalizmus jó alkotmány, illetve minek az alapján állapíthatjuk meg, hogy annak elkorcsosult formájával van dolgunk? Erre a kérdésre a jó emberi élet feltételeinek már bemutatott háromszintű rendszere segítségével felelhetünk.

Először is, a kapitalista alkotmánynak az emberi élet alapfeltételeinek minőségére gyakorolt hatása vitathatatlanul pozitívnak bizonyult. Ugrásszerű népességgyarapodás, trendjét tekintve töretlenül emelkedő életszínvonal és várható élettartam, egyre több interakciós és mobilizációs lehetőség, általános írástudás – mindezeket egyszerre és ilyen mértékben egyetlen más alkotmány sem volt képes biztosítani. Még a sokat emlegetett környezetszennyezés mint az életminőséget kétségkívül romboló tényező sem ellensúlyozza ezeket a drámai hatásokat, főleg ha tekintetbe vesszük az ezen a téren rövid idő alatt elért és elérhető eredményeket is. Ezek nyilvánvalóan sommás értékelések, amelyek számtalan olyan helyi változat, variáció, időleges visszaesés, válság az adott helyen és időben hiteltelenné tehet, de a lényegen mindez nem változtat. Ebből az is következik, hogy azok a társadalmak, amelyekben a kapitalizmus egyes intézményei, normái, folyamatai ugyan jelen vannak, de a jó életnek ezeket az alapfeltételeit nem képesek teljesíteni, nevezhetjük eltorzult vagy elkorcsosult kapitalizmusoknak is, de talán helyesebb volna – ahogy Arisztotelész is teszi – más néven emlegetni őket.¹¹

Másodszor, az alkotmány itt használt értelmezése szerint az abban foglalt és a fenti szintet követő, civilizációs, tágabb értelemben vett kulturális értékek, normák együttese *magában hordozza önmaga igazolását*. Végső soron nem lehet valamiféle abszolút igénnyel kijelenteni, hogy görögnek vagy barbárnak jobb-e lenni, noha mindkettő mellett hozhatók föl egyetemes érvek, értékek és teljesítmények. Hogy a kapitalizmus valóban védhető normatív értelemben, azaz képes olyan rendet alkotni, amely az egyetemes érvényű morális ész ítélőszéke előtt is megállja a helyét (nem zárva ki más jó alkotmányok lehetőségét sem), azt lényegében e tanulmány második fő része fejt ki, amelyben éppen ilyen normákat igyekszem majd sorra venni, s *ezzel* igazolni, hogy a kapitalizmus jó alkotmány. Mivel – ellentétben a politikai alkotmánnyal – nincs olyan mércénk, amelynek révén legalábbis elvben egyértelműen meg tudnánk mondani, hogy egy társadalom konkrét állapota, körülményei, működésmódja a jobb vagy a rosszabb felé tart-e (a politikai alkotmánynál ez a mérce a köz- vagy a magánérdek előtérbe kerülése), ezért egyszerűen csak annyit mondhatunk, hogy az elemzendő normák többségének vagy legfontosabbjainak *tényleges* elfogadottsága és követettsége dönti el, hogy kapitalizmussal vagy annak valamilyen torz, karikatúrisztikus, esetleg egyenesen veszélyes (azaz rossz) verziójával, sőt, ellentétével van-e dolgunk. Persze mindig szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az esetek túlnyomó többségében csak viszonylagos érvényű ítéletet mondhatunk, hiszen túlságosan bonyolult társadalmakról van

„csere” mellérendelő viszonyt kifejező fogalma. Egy másik neves – de szélesebb körben el nem terjedt – kifejezés ugyanerre Mises és Hayek „katallaxis”-fogalma, amely ugyanígy igyekszik megszabadulni a kapitalizmus mint fogalom szűkre szabott „gazdasági” felhangjaitól. (Ezeket a pontosításokat Mike Károlynak köszönöm.) Lehetséges alternatívaként hivatkozom G. Reisman meghatározására, aki a kapitalizmust mindenekelőtt a munkamegosztáshoz, a termelési eszközök magántulajdonához, az anyagi önérdékkövetés szabadságához, az értelem kultúrájához köti, illetve a tőkemegtakarítás és –felhalmozás, a csere és a pénz, a profitmotívum, a versenyszabadság, a gazdasági egyenlőtlenség, az árrendszer, a gazdasági haladás intézményeit, normáit társítja hozzá. Vö. G. Reisman, *Capitalism: A Treatise on Economics*, Ottawa, Ill.: Jameson Books, 1996, I. fejezet.

¹¹ Ezért nyugodtan mondhatjuk, hogy a piaci jellegű reformok sem tették kapitalizmussá a Kádár-rendszert, hiszen – ahogy az előző részben érveltem – ezekben a kemény mutatókban messze rosszabbul teljesített, mint a hasonló fejlettségű illetve tradíciójú országok.

szó ahhoz, hogy egy adott pillanatban tudományosan legalább elvileg igazolható átfogó kijelentéseket tehessünk róluk.¹²

Végül azokat a félelmeket, amelyeket a „belső gyarmatosítás,” „a helyi színek és kultúrák elnyomása,” „a kulturális uniformizálódás” és hasonló fogalmakkal szoktak kifejezni, s amelyek a harmadik szinthez köthetők, természetüknél és konkrétabb tárgyuknál fogva jóval nehezebb eloszlatni. A példák és az ellenpéldák tengere egyaránt hatalmas. Annyit érdemes talán fontolóra venni, hogy a hagyományok mindig változnak, helyebben keletkeznek és elmúlnak, s ebben a folyamatban sok érték is elpusztul, de sok érték keletkezik is. Ez azonban önmagában nem a kapitalizmus kizárólagos jellegzetessége. Azt is érdemes megfontolni, hogy kevés olyan kicsi, nemzeti-nyelvi-történelmi közösség volt és van, amely ne lett volna (többé-kevésbé kényszerűségből – ha ez így egyáltalán értelmezhető megszorítás) része valamilyen civilizációnak. A civilizációk között viszont ritkán egyirányúak a hatások. S azt az állítást is nyugodtan vállalhatjuk, hogy – ellentétben például az egységes ideológia-vezérelte szocializmussal – a kapitalizmus számos konkrét alkotmányba illeszthető be a maga rugalmas intézményeivel, sajátosságaival, amelyek – mint azt nemsokára bővebben is kifejtem – nem integrálhatók valamiféle kizárólagos érvényű és mindenre kiterjedő elméleti keretbe. A kapitalizmusnak mint alkotmánynak világos és ellenőrizhető határai vannak, amelyek mellett vagy amelyeken túl a nemzeti sajátosságok kifejezésére, képviselésére is bőséges tér nyílik. Mindazonáltal ezen a szinten nyilvánvalóan nem várható ugyanolyan harmonikus összesimulás a többi szinttel egy nagy, autarkiaúra is képes, mint egy kicsi, nyitottságra kényszerülő országban.¹³

I. 3. A kapitalizmus alkotmányának elméleti értelmezési lehetőségei

A kapitalizmus alkotmányáról sokféle elmélet alkotható, éppúgy, mint a fizikai vagy a társadalmi világ bármely jelenségszintjéről. Az eszmetörténetben azonban igen gyakori a társadalomtudományi, történelmi, filozófiai elméletek, megközelítések doktrínákká, ideológiákká válása. Az ideológiáknak is megvan a maguk haszna, de mindig szem előtt kell tartani, hogy elmélet és ideológia, doktrína nem ugyanaz: az utóbbi valamilyen politikai világnézet megalapozása, határozott értékhangsúlyok mentén, amelyeket követőik egyes kiválasztott tapasztalatok és megfigyelések általánosítása révén gyakran tudományosan, elméletileg és végérvényesen igazoltnak tekintenek, mégpedig jellegzetesen az egész társadalmi rendre vonatkoztatva.

A kapitalista alkotmányról fentebb adott meghatározás ugyan elvont, de remélhetőleg világos elméleti kereteket határoz meg. Ezzel együtt azonban egyrészt nem kíván általános illetve történelmi léptékű társadalomelmélet alapjául szolgálni, másrészt pedig eleve kizárja, hogy belőle pozitív vagy negatív módon szorosan vett politikai világnézet (egalitarizmus, marxizmus, jóléti állam, doktriner laissez faire-izmus¹⁴) legyen levezethető.

¹² Itt is visszautalok a Kádár-rendszerrel mondottakra: egyrészt az önmaga civilizációs normáinak nyilvánvaló nem-megfelelés miatt, másrészt az azokat is állandóan szétfeszítő belső, nagyrészt a nyugati civilizációhoz való tartozást igazoló és hozzá kötő ellentétes, tömegek által követni kívánt *kapitalista normák* miatt sem volt jó alkotmánynak nevezhető.

¹³ Részben ez is okozza, hogy sokak szemében a kapitalizmushoz óhatatlanul tapad valami lényegileg „amerikai,” s hogy a második (a nyolcvanas évektől kiteljesedő, a szocialista tábor összeomlásával egybeeső) globalizációs hullámot nem a kapitalizmus, hanem az Egyesült Államok térhódításaként értelmezik, dacára annak, hogy ezzel a folyamattal nagyon sok ország ténylegesen jól járt. Lásd: Jeffrey G. Williamson: „A globalizáció két évszázadának nyertesei és vesztesei,” in: *Globalizáció és kapitalizmus*, szerk. Balázs Zoltán, Szilágyi Katalin (Budapest: Századvég, 2008), 55-96.

¹⁴ Ez utóbbi kifejezésen azt a teóriát értem, amely a kapitalizmust a lehetséges legjobb politikai alkotmánynak is tartja, s többnyire együttjár egyéb filozófiai tézisekkel (pl. George Reismannek a 10. lányszegyetben idézett műve a kapitalizmust igen erőteljesen hozzáköti a felvilágosodáshoz, a szekularizációhoz és a racionalizmushoz, noha ezek egyrészt igen csak vitatható állítások, másrészt pedig az következik belőlük, hogy a jó kapitalizmushoz

Egyrészt nincsen benne egyetlen társadalmi, anyagi, gazdasági, morális viszony „legmeghatározóbbnak” és „legalapvetőbbnek” megjelölve, amelynek résztvevői szükségképpen a viszonyban elfoglalt helyüknek megfelelően viselkednek, s ennek megfelelő jó illetve rossz tulajdonságokkal rendelkeznek. Másrészt semmilyen morális-politikai érték, elv igazolása illetve elvetése nem következik belőle (sem a kizsákmányolásé, sem a társadalmi igazságtalanságé, sem az egyenlőségé, sem a szolidaritásé, sem a „pénz uralmáé,” jelentsen ez bármit is).

A kapitalizmus talán leghatásosabb doktrínér, azaz eleve ideológiai ambíciókkal fölépített elmélete a marxizmus. Ennek klasszikus szövegei abszolút meghatározó szerepet tulajdonítanak például a tőke-munka ellentétnek.¹⁵ A munkából, a munkavégzésből indulnak ki. E felfogás szerint a kapitalizmusra jellemző munkafolyamatokban a munkát végző ember, a munka eszközei, a munka tárgya, a munka termékének vagy eredményének a fölhasználása rendszerint élesen elválnak egymástól. A munka eszközének, tárgyának, valamint az előállított terméknek (árúnak vagy szolgáltatásnak) a tulajdonosa nem azonos a munkaerő tulajdonosával. A „munkás” termeli az új értéket, amelyet a „tőkés” a profit formájában kisajátít. Kettejük viszonya antagonisztikus, s az egész társadalom jellegét meghatározó ellentét. Mind a munkás, mind a tőkés erkölcsisége, személyisége, viselkedése messze kerül az eszményi, humanista erkölcstől.

A marxizmus prizmáján át úgy látszhat, hogy például a klasszikus megközelítés, amely nem a munkából, hanem a szükségletekből indul ki, okvetlenül egy másik világnézet szolgálatában áll.¹⁶ Az elmélettörténet kérdései nem ide tartoznak; mindenesetre nem zárható ki, hogy a XVIII. század klasszikusai közül többen is a társadalmi munkamegosztás (egyébként jóval ősbib) gondolatának korlátlanabb és akadálytalanabb, egyúttal pedig a jólétet növelő, s ekként össztársadalmi érdeket szolgáló érvényesülését remélték a „kapitalizmustól.” De semmiképpen sem rivalizálhattak a marxizmus ideológiai és tudományos ambícióival, illetve ezek sajátos kombinációjával, azon egyszerű oknál fogva, hogy azok a marxizmussal együtt születtek. Ami a klasszikusok és a szoros értelemben vett közgazdaságtan megalapítói (C. Menger, S. Jevons), a szubjektív értékelmélet – egyébként középkori, koraújkorai skolasztikus gondolatokat és felismeréseket is megöröklő¹⁷ – képviselői javára szól, az egyrészt a doktrinárság, a közvetlen politikai célok és az elmélet összekötésének az elutasítása vagy legalábbis az ez iránti közöny (ezért nem kell a Mill-Bentham-féle utilitarizmust követni ahhoz, hogy elfogadhassuk a szubjektív értékelméletet és megfordítva); másrészt pedig az elmélet rugalmassága, nyitottsága és – fonák módon ezzel összefüggő – határoltága.

Míg ugyanis a munka-tőke ellentét végleges szociológiai – illetve filozófiai értelemben egyenesen egzisztenciális – helyzetbe szorítja a társadalom tagjait, addig a klasszikusok inkább gazdasági-funkcionális szerepekben gondolkodtak, amelyek közül egyszerre többet is betölthetünk, de amelyek persze bizonyos döntések meghozatalakor illetve tevékenységek végzésekor meghatározóvá válnak. Így például a gyári munkás a munkahelyén

bizonyos ideológiai és tudományos tévedéseket is ki kell javítani, illetve fel kell világosítani [természetesen: kinek? milyen módon? milyen felhatalmazással?] a tudatlan tömegeket.)

¹⁵ Klasszikus kifejtéseihez lásd Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Budapest: Kossuth, 1977; *Bérmunka és tőke. Munkabér*, Budapest: Kossuth, 1976; és *A tőke I-III*, Budapest: Kossuth, 1978.

¹⁶ Marx a termelés-csere-fogyasztás-újratermelés mozzanatait egységben akarta kezelni, s ennyiben voltaképpen ő is elutasította, hogy a föltett kérdésre egyáltalán válaszoljon. De mégsem a „fogyasztók” és a „termelők” osztályait, hanem a proletariátust és a tőkésosztályt határozta meg a kapitalista társadalmi rend szociológiai alapsztyáiként, amivel – főleg politikaelméleti szempontból – mégiscsak egyértelműen letette a garast a munka-tőke viszony alapvetőként való kezelése mellett.

¹⁷ A késő (vagy éppen új-)skolasztika és a modern közgazdaságtudomány meglepően hasonló felfogásáról lásd: A.A. Chafuen: *Faith and Liberty. The Economic Thought of the Late Scholastics* (London, etc.: Lexington Books, 2003.) Az összefüggést korábban már észlelte és tárgyalta Joseph Schumpeter: *History of Economic Analysis* (Oxford: Oxford University Press, 1954).

termelő, az áruházban fogyasztó. Termelőként a másik, az ő termékét fogyasztó munkással, fogyasztóként viszont a másik, az ő preferenciájának kielégítéséért versengő munkással „áll szemben.” A két szerepkört értelemszerűen nemcsak egyének, hanem szervezetek, köztük vállalatok is betölthetik. Ha azonban mindkét viszony fontos, egymást keresztbemetszi, és ezt a közönséges tapasztalat is sokféleképpen megerősíti, akkor indokolt a kétely, hogy bármelyik viszonyt doktrínér módon a másik elé helyezzük. Sőt, inkább azzal érdemes számolnunk, hogy sokféle egyéb viszonyt találunk a kapitalizmus szempontjából meghatározónak vagy jellegzetesnek.¹⁸ S így mindegyik viszonyból, jellegzetes szerepkörből fontos és teoretikus érvényű összefüggésekre lehet következtetni, de átfogó, modellszerű és zárt elméletre aligha. A kapitalista alkotmány tehát nem utópia és nem is antiutópia; nem „társadalmi modell;” nem szolgál támpontul „harmadik utakhoz,” átfogó társadalmi reformkísérletekhez, mivel nincs benne olyan arkhimédészi pont (legyen az a tulajdonviszony, az állam, az árak és bérek kérdése, a tőke fölötti ellenőrzés vagy bármi egyéb), amelynek révén ki lehetne sarkából fordítani.

Magyarországon sajnos a szocializmus „bukása” és „rendszerelváltás” fogalmi éppen hogy megerősítették az effajta képzeteket, azt sugallva, hogy a rendszerek vagy alkotmányok sikerük vagy sikertelenségük alapján tetszés szerint cserélhetők. S bár kicsi a gyakorlati esély arra, hogy a kapitalizmusból ma Magyarországon egyfajta politikai program váljon, amit zászlóra lehet tűzni és képviselni, sokan vannak, akik másokat ilyesmivel vádolnak (erős a gyanúm, hogy a „neoliberalizmus”, amelyet ezzel a névvel jóformán senki sem vállal és képvisel, mégis állandóan használt ellenségkép, végső soron egy ilyen virtuális programot jelent az *ellenzők* szemében). Ennek persze világos politika- és eszmetörténeti okai vannak. A szocializmus rendszere ugyanis pontosan ilyen volt, és a szocializmus klasszikus teoretikusai – nemcsak marxisták – véleményformálók generációit szoktatták hozzá ahhoz, hogy néhány soros definíciókat, broszúrákban összefoglalható elméleteket és nekik megfelelő politikai programokat keressenek vagy gyanítsanak. A klasszikusok azt a titkot keresték, amely „a” kapitalizmust sikeressé, ámde – legalábbis az ő szemükben – ellentmondásossá és meghaladandóvá tette, s így megleljék a kulcsot az újabb „nagy átalakuláshoz”.

Kétségtelen, hogy a modern tömegtársadalmakban a monopolizált erőszakot birtokló állam eszközeivel igen mélyreható változtatásokat lehet kezdeményezni és végrehajtani. A demokratikus fölhatalmazás elve alapján a politikusok igen messzemenő következményekkel járó politikai programokat és célrendszereket fogalmazhatnak meg és próbálhatnak megvalósítani. Még az sem zárható ki, hogy valamiféle „kapitalizmust” is ki lehet jelölni ilyen célprogramnak. Egy ilyen kísérlet elé azonban áthághatatlan elvi korlátot emel, hogy a kapitalizmus végső soron a polgárok szabad döntései alapján létrejövő alkotmány, amelyet éppen ezért lehetetlen részletekbe menően megtervezni, bevezetni vagy akárcsak megreformálni. Veszélyes illúzió, s végső soron célelleses föltételezés, hogy átfogó reformokkal, egy-két mégoly helyes elvre hivatkozva egy csapásra meg lehet változtatni a

¹⁸ Így pl. Peter Schumpeter óta egyre nagyobb elméleti figyelmet kap a „tőketulajdonos” és a „vállalkozó” viszonya. (Lásd J. Schumpeter: *A vállalkozó*. Szociológiai Füzetek, szerk. Lengyel György, Budapest: 1982 [1928].) A vállalkozó mások tőkét ruházza be, s bár a profit általában véve mindkettőjük érdeke, a részvényes számára akár közömbös is lehet, hogy melyik vállalatba fektet (nyugodtan megteheti, hogy többbe is); a vállalkozó viszont saját vállalkozását igyekszik sikerre vinni, ami nemcsak nyereségességet, hanem növekedést, terjeszkedést is jelent, vállalva akár a kisebb vagy negatív profitot is: az érdekelletét lehetősége tőketulajdonos és vállalkozó között fölerősödhet. A termelő és szolgáltató szervezetek irányításának – menedzsmentjének – feladatára kialakuló menedzser-”osztály” pedig egy harmadik fontos szerepkört határoz meg. A menedzser alkalmazott, akit nem egyszerűen a profit, hanem a fizetés, a karrier ösztönöz. Ennek problémáit ma már igen számottevő irodalom tárgyalja, a megbízó-ügynök modell keretében. Lásd pl. *Principals and Agents: The Structure of Business*, ed. John W. Pratt, Richard J. Zeckhauser (Boston, Mass.: The Harvard Business School Press, 1985); konkrétan a fölvetett kérdéshez (menedzsment-tulajdonos): E.F. Fama, M.C. Jensen: „Separation of Ownership and Control,” *Journal of Law and Economics*, 26 (1983), 301-25.

polgárok viselkedését, meggyőződéseit, s adótudatos, halálukig tervezni képes, minden állami segítséget büszkén visszautasító, merészen vállalkozó és kockáztató polgárokká lehet őket tenni. Ezek lehetnek kívánatos, sőt, szükséges erények és tulajdonságok, de korántsem állíthatjuk, hogy elégségesek volnának egy kapitalista alkotmánnyal bíró társadalomhoz. A pártatlanul és hatékonyan intézkedő hivatalnok, a lelkiismeretes és igazságos bíró, az odaadó és becsületes tanár, orvos, vállalati alkalmazott nem feltétlenül ezeket az erényeket helyezi a legelső helyre, de valódi értéket termel, és ekként szükséges és hasznos polgára a kapitalista társadalomnak.

Beosztott-irányító-részvény(tőke)tulajdonos-vállalkozó-fogyasztó: ezek a már említett szerepek akár egyetlen konkrét személyben is egyesülhetnek. Rendszerint természetesen nem egyenlő jelentőséggel. Ma is vannak nagyvállalkozók, akik cégük irányításában aktívan részt vesznek. Vannak vezető menedzserek, alkalmazotti fizetéssel, akiknek komoly tőketulajdonuk van – más cégekben. Vannak hatalmas tőkeerejű befektetési alapok, nyugdíjalapok, amelyekben csak millió tulajdonost és néhány vezető menedzsert találunk. Sok vállalat maga is részvénytulajdonos: s vagy részt vesz a másik vállalat irányításában, vagy csak befektetésnek tekinti tulajdonrészét. Ezekkel a szerepekkel és a köztük létrejövő kapcsolatokkal, a belőlük eredő jelenségekkel nap mint nap találkozunk, csakúgy, mint a hozzájuk tartozó, őket végső soron definiáló, jogi keretek közé helyező intézményekkel, szervezeti formákkal: a részvénytársasággal, azaz a vállalkozói tőkekoncentráció eszközével; a tőzsdével, azaz a tőke piacával, értékelőjével; a bankokkal, azaz a tőkeelosztás (allokáció) intézményeivel; a biztosítókkal, azaz a jövő fölötti kontroll eszközeivel; a korlátolt felelősségű társasággal, vagyis a vállalkozói kockázat társadalmi megosztásának eszközével; a különféle vállalati szervezeti formákkal; a bíróságokkal, a verseny fennmaradását garantáló törvényekkel és állami szervekkel, fogyasztóvédelmi szervezetekkel – és így tovább. A különféle viszonyok és szerepek világosan strukturált szervezeti és intézményi világot is meghatároznak, amely azonban ellenáll minden olyan elméletalkotási törekvésnek, amely végleges helyet kíván kijelölni bármelyik viszonyoknak, szerepeknek, intézményeknek az ok-okozati összefüggések világában, illetve közöttük bizonyos filozófiai megfontolásokból levezetett morális-politikai elvek alapján rangsort állít föl, egyeseket megszüntetni, másokat abszolutizálni igyekezve.

Mindebből akár arra is következtethetünk, hogy a kapitalizmus mindenféle elméletalkotási igyekezetnek ellenáll, s végképp illúzió volna koherens alkotmánynak látni. Ám a gazdaságszociológia, a történettudomány eszközeivel mégis el tudjuk – ha nem is mechanikus precizitással – különíteni a kapitalista és a nem-kapitalista társadalmakat vagy alkotmányokat, sőt, a sokféle szerep és intézmény között létrejövő kapcsolatok bizonyos állandóságot mutathatnak, s így az egyes országok vagy régiók között például a tulajdonviszonyok, a munkaviszonyok jellegzetességeinek, az állam szerepének alapján világosan fölismerhető és tartós különbségek is jelentkezhettek, amelyeket az emberek egymáshoz való viszonyulását sokféleképpen befolyásoló nemzeti hagyományok, történelmi tapasztalatok tovább erősíthetnek és színezhettek.¹⁹ Ha pedig ezeket megfelelő módszertani

¹⁹ A gazdaságszociológiában ezért beszélni szoktak „svéd” vagy „skandináv” kapitalizmusról, „amerikai”, „japán”, úgynevezett „rajnai” modellről, távol-keleti modellről, esetleg „iszlám” kapitalizmusról, latin-amerikai kapitalizmusról és így tovább. A kínai „államkapitalizmus” irodalma is könyvtárnyi. (A komparatív kapitalizmus-elemzés magyar nyelven hozzáférhető irodalma viszont kicsi.) Néhány fontos könyv: C. Crouch, W. Streeck (eds): *Political Economy of Modern Capitalism Mapping Convergence and Diversity* (Sage Publications, 1997); S. Berger, R. Dore: *National Diversity and Global Capitalism* (Cornell University Press, 1996); J. R. Hollingsworth, R. Boyer: *Contemporary Capitalism, The Embeddedness of Institutions* (Cambridge University Press, 1997); J. R. Hollingsworth, Ph.C. Schmitter, W. Streeck (eds): *Governing Capitalist Economies* (Oxford University Press, 1994); Peter Evans: *Embedded Autonomy, States and Industrial Transformation* (Princeton University Press, 1995).

eszközökkel, részben más társadalomtudományok segítségével el tudjuk különíteni a kapitalizmus alkotmányának lényegétől, amely érvelésem szerint ténylegesen is érvényesülő normák, elvárások, gyakorlati elvek és a nekik megfelelő intézmények, szabályok, törvények kölcsönhatása, akkor nincs akadálya sem annak, hogy a kapitalizmus alkotmányáról világos és érvekkel alátámasztott felfogást alkossunk; sem annak, hogy ítéletet tudjunk mondani arról, hogy egy-egy konkrét, a kapitalizmus alkotmányát elvben vagy szándékban követni igyekvő társadalom ebben a tekintetben mennyire sikeres vagy sikertelen.

II. Normák, intézmények

II. 1. Alapvető elvárások és normák

A továbbiakban ennek megfelelően járok el: igyekszem kifejtetni a kapitalizmus alkotmányát, s ennek révén – ahogy az I. részben már jeleztem – megadni önmaga igazolásának mércéjét illetve „elfajulásának” kritériumait is. Áttekintek néhányat azok közül a legfontosabb normák, értékek és értékesnek tartott célok közül, amelyeket a kapitalista alkotmány egyfelől támogat, elősegít, másfelől pedig amelyek révén az adott társadalom viszonyai ehhez az alkotmányhoz közelíthetők. Ezek tehát nagyon általános, éppen ezért talán a kelleténél ritkábban elemzett és végiggondolt értékek vagy elvek.

II. 1. 1. *A kapitalizmus az értékteremtés alkotmánya.* Talán a legáltalánosabb cél maga az értékteremtés- vagy alkotás. Ezt ebben a formában nehéz elképzelni: olyasmi ez, mint a levegő, amelynek létezéséről csak ritkán veszünk tudomást, s akkor sem tudjuk „megfogni.” Természetesen minden civilizáció értékeket is teremt, nemcsak rombol; többnyire azonban ez az alkotási tevékenység valamilyen részterületen – művészet, vallás, valamilyik gazdasági tevékenység –, illetve egy-egy társadalmi osztályra, csoportra (arisztokrácia, polgárság, hivatalnokréteg) koncentrálódik, illetve egyszerű anyagi okokból nemigen terjed ki azokra a tömegekre, amelyek erőit a létfenntartás többé-kevésbé fölemészti. Korunkban és társadalmainkban, értelemszerűen a demokratikus közérzűlettől és közfelfogástól eltérhetetlenül, nem anyagi kiváltság és nem szűkül egyetlen kiváltságolt területre vagy tevékenységre sem a tudás megszerzése, sem gyarapítása; sem az életfeltételek javítása, esztétikai, kényelmi szempontból; sem az emberi kapcsolatok feltöltése tudatosan és szabadon érzelmi, morális értékekkel; sem az emberi szellem alkotásainak élvezete, hogy csak néhány általános példát említsek. Valószínűtlen az is, hogy az *innováció*, legyen technikai, tudományos, szervezési vagy bármilyen egyéb jellegű, pusztán a versenyben maradás, a túlélés *kényszeréből* volna levezethető. Alighanem szükséges hozzá az alkotás, a értékteremtés, a jóhoz való pozitív hozzájárulás akarása és indítéka is.

A kapitalizmus bírálói gyakorta csak a rombolás példáit emlegetik, elfelejtve egyrészt azt, hogy az általuk értékesnek tartott dolgok, gyakorlatok, tevékenységek nem feltétlenül hordozták mindazt az értéket, amit nekik tulajdonítanak (pl. a paraszti életforma számos eleme), illetve ezek átalakulása, megváltozása az emberi történelem állandó jellemzője; másrészt pedig azt, hogy az általuk gyakran bírált tevékenységek is hordoznak értéket (így például a gyakran lesajnált, megszólt és bíralt szórakozás mint tevékenység legtöbb formája értékes élmények, ismeretek megszerzése, gyűjtése is egyben).²⁰ Egy ház fölépítése, egy lakás berendezése, valamilyen szakterület minél teljesebb megismerése, két-három vagy több gyermek fölnevelése (amibe ma már közismerten igen sok minden beletartozik), vagy közvetlenül, vagy közvetve, másokhoz csatlakozva, mások ilyen tevékenységét segítve vagy

²⁰ Gerhard Schulze 1992-es könyve az élménytársadalomról, majd a publicisztikák sora a „szórakozás-társadalomról” mutatta az érdeklődést – elsősorban Németországban – a probléma iránt. (*Die Erlebnisgesellschaft : Kultursoziologie der Gegenwart.* [Frankfurt a.M. : Campus, 1992.]

akár csak elkötelezetten figyelemmel kísérve – mindez az alkotás, létrehozás világát és légkörét teszi természetessé a kapitalista alkotmányban.

II. 1. 2. *A kapitalizmus a tisztességes gyarapodást szolgálja.* Ehhez az értékhez eltéphetetlenül tartozik egy másik nagyon általános és ritkán számbavett értékkel: a gyarapodás, az építés. A fölhalmozás, megtakarítás fogalmai erősebben kötődnek a pénzhez, a tőkéhez, az anyagi javakhoz, s a megtakarítás „élvezete” valóban könnyen lehet erkölcsileg káros (kapzsiság). A gyarapodás viszont egyáltalán nem szűkíthető le a szorosan vett anyagi javakra: lehet, hogy valaki egy életen át a tudását, az ismereteit kívánja gyarapítani; mások élményeket – pl. utazási élményeket – „gyűjtenek;” a legtöbben valószínűleg pedig egyszerűen csak szeretnék ötről hatra jutni (kislakásból nagyobbba, esetleg házba költözni; gyermekeiknek az övéknél magasabb képzettséget adni).

Két fontos dolgot kell leszögeznünk. Az egyik, hogy a gyarapodás a legkevésbé sem kötődik kizárólagosan az *egyéni* ambíciókhoz. A legtöbb ember számára minden bizonnyal legalább olyan fontos családjának, családtagjainak ilyen tág értelemben vett gyarapodása, mint személyes előrejutása. Sőt, mindazoknak a közösségeknek a gyarapodását – iskola, munkahely, település, vagy akár az egész ország – is kívánja és hajlandó is érte tenni, amelyeknek tagja, amelyekkel valamilyen fokban azonosul. Az égvilágon semmi elvi akadálya nincs annak, hogy a kapitalizmus gyarapodás-eszméjét ne szigorúan individualista módon fogjuk föl. Nem kell persze romantikus túlzásokba esni. Széchenyi Istvánok ritkán születnek; de éppen Széchenyi volt az, aki a magyar kapitalizmust is pontosan így képzelte el: önmaguk és környezetük boldogulását egyaránt, egyszerre szem előtt tartó polgárok közösségét. Ehhez viszont arra is szükség van, hogy az egyének és a közösségek egymás gyarapodását ne zéró összegű játékként fogják föl, a feudális világ mintájára, ahol mindennél többet számított a földbirtok, s azt a birtokosok valóban csak egymás rovására tudták (újra)-felosztani; a kapitalista gyarapodás viszont lényegileg a kölcsönös előnyökre és előrejutásra épül. Kétségtelen, hogy ehhez máris bizonyos kulturális és normatív feltételekre van szükség, és biztosítása vagy megerősítése az intézmények és szabályok egyik legfontosabb feladata.

A másik megfontolás a gyarapodás és a haladás összefüggésére vonatkozik. A kapitalizmus egyes konzervatív bírálói a felvilágosodásnak a szakadatlan haladást illető eszméit kifogásolva jutnak arra a következtetésre, hogy a kapitalizmusban tapasztalható trendszerű (tehát kisebb-nagyobb megtorpanásokkal megférő) növekedést is el kell ítélniük. Vannak, akik úgy gondolják, hogy az anyagi gyarapodás egyenesen kulturális-civilizációs hanyatlással jár együtt. Ezeket a vélekedéseket fölöttébb nehéz egzakt módon alátámasztani, s legalább ennyi alapot lehetne találni az ellenkező állításhoz. De ebbe a vitába nem is érdemes belemenni. A haladás humanista eszméje ugyanis, amelynek vallói az erkölcsök tökéletesedésében és az ész végleges uralomra jutásában hisznek, s amelynek ma a liberális gondolkodás az örököse, nem függ logikailag össze az állandó gyarapodással, építéssel, értékteremtéssel. Ezek ugyanis nem teszik filozófiailag szoros értelemben sem jobbá, sem ésszerűbbé az embert. Bizonyos jó tulajdonságokat, erényeket előmozdíthatnak ugyan, s azt is bizonyítani lehet, hogy az ésszerű, megtervezett munka, a számítás, kalkuláció, a jövő iránti tudatosan vállalt felelősség rászorítja az embert arra, hogy saját képességeit tudatosabban használja ki, s értelmesen végiggondolja a lehetőségeit. (A környezet, a természeti értékek megóvása mellett síkra szállók ritkán ismerik föl vagy vallják be, hogy a jövő iránti aggodalom, a jövő „fölrértékelése” tipikusan kapitalista művelet, hiszen nagyfokú racionalitást, tervezést, előrelátást tételez föl, vagyis jellegzetesen kapitalista erényeket.) Mindezek az erények és jó tulajdonságok azonban nem teszik összes céljait, értékeit vagy értékraangosorolásait önmagukban erkölcsileg jobbá, helyesebbé vagy ésszerűbbé. A gyarapodás mint érték erkölcsileg helyeselhető, de más értékekkel összefüggésben lehetnek jó és rossz hatásai is.

II. 1. 3. *A kapitalizmus a polgári erényeket feltételezi és díjazza.* Harmadik fontos értéként említem a tisztességességet vagy polgári érzületet, viselkedésmódot [civility]. Ez nem azonos a tisztességgel vagy becsülettel [decency, honesty], amelyek mélyebb civilizációs normák. A tisztességesség vagy polgári érzület a kapitalizmus szelleméhez, alkotmányához igazodó erény és érték. A magyar szociológiai irodalomban is többször nekiveselkedtek a „polgári attitűd” mibenlétének tisztázásához, s többen is kiemelték, hogy történelmi okokból önmagában sem a jövedelmi-vagyoni helyzet, sem az iskolázottság, sem értelmiségi elkötelezettség nem elégséges ahhoz, hogy a polgári lét morális-normatív jellegzetességeit meghatározzuk.²¹ Ezt a feladatot itt sem sincs módomban elvégezni, csak néhány megfontolást említek.

A gyarapodás, az előbbre jutás, az értékalkotás olyan környezetet tételez föl, amely ezt nemcsak engedi, hanem tiszteli, elismeri, támogatja is. Az elismerés iránti vágy alapvető emberi vágy, Thomas Hobbes a „becsvágyat” egyenesen a három legalapvetőbb emberi vágy vagy ösztön közé sorolta. De ez így túl általános: itt a már meghatározott értelemben vett gyarapodásbeli- és munkateljesítmények elismeréséről van szó. Nem ideológiai, nem személyes ismeretségeken alapuló, nem kiváltságok mellé „járó”, nem szerencséhez kötődő elismerést, hódolatot várunk el másoktól. De az értékteremtés, a gyarapodás elismerése akkor az igazi, ha az nem egyszerűen az anyagi, pénzben kifejezhető, tárgyi teljesítményhez kötődik, hanem ahhoz az emberhez, aki azt előállította, megalkotta. Sokféle teljesítmény, érték van, de az elismerés természete mégis ugyanaz, s ugyanazt az értéket honorálja a teljesítmény eléréjében, az érték megalkotójában: a tisztességességet vagy polgári viselkedésmódot. Ebből a szempontból mindegy, hogy valaki nagycsaládot vagy nagyvállalatot „hozott létre”: ugyanarra az alapvető elismerésre – kiérdemelt tiszteletre – tart igényt. Ha egy társadalom tagjai egymás morálisan helyes, vagyis tisztességes úton elért teljesítményei, alkotásai iránt közönyösek, akkor lehetetlenné válik a tisztességesség értékének elismerése, s ezzel a legszűkebb családi körön kívül közömbös lesz, hogy az egyes ember mit ért el, mit teljesített. A kapitalista alkotmánnyal rendelkező társadalomban tehát a polgárok fontosnak tartják, hogy polgárokként tekintsenek rájuk, azaz olyan emberekként, akik mások számára is elismerhető, hasznos, fontos, értékes munkát végeznek, és ennek mindenki számára látható és értékes eredményei vannak.

Az értékteremtés, az erre való képesség; a tényleges gyarapodás, teljesítmény és siker; valamint a tisztességes és polgári helytállás, habitus, viselkedés révén kialakul a *tekintély* egy sajátos típusa. Ez nagyon határozottan nem hivatalhoz, hanem teljesítményhez és tapasztalathoz kötött. A kapitalizmus sok bírálója hajlamos a pénz és a haszon világaként bemutatni bírálata tárgyát, hozzátevé, hogy egy ilyen világban nincs helye a tekintélynek. Ezek fontos bírálatok lehetnek, hiszen tézisünk értelmében a kapitalizmus korrumpálódhat, elkorcsosulhat, de ezzel együtt meg is szűnik kapitalizmus lenni. Ha a polgárok nem a valódi, helyes erkölcsi alapokon nyugvó teljesítményt és sikert, hanem a rabló-ragadozó, ügyeskedő, erőszakos vagyonszerzést tartják követendő magatartásnak, akkor végső soron fölszámolják a kapitalista alkotmányt, amelyben *van* érdemen alapuló egyéni, személyes vagy csoportos tekintély.

²¹ Néhány fontosabb áttekintés ill. álláspont: Csíste András: „Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták,” *Szociológiai Szemle* 199.3; Kovács Imre: „Posztoszocializmus és polgárosodás,” *Szociológiai Szemle* 1997.4; Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése,” *Századvég*, 1997.4; Utasi Ágnes: „Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok,” *Századvég* 1997.4.

II. 1. 4. *A kapitalizmus pillére az empátia.* A következő jellegzetes érték az empátia vagy beleérző-, együttérző-képesség.²² Közhelynek számít, hogy a kapitalizmus önzésre, bezárkózásra, mások elutasítására nevel. Ezért vélhetően még nehezebb igazolni az empátia és a kapitalizmus szoros kapcsolatát, mint a tisztességesség fontosságát. De hadd utaljak arra, hogy a szabadpiac mechanizmusának egyik legnagyobb hatású exponálója, Adam Smith, erkölcselméletében szintén kitüntetett helyet ad az empátiának. Őt és David Hume-ot követve (s persze még egy sor további szerzőt) a XVII. század számos politikaelméleti szerzője vélekedett ugyanígy. Nem voltak széplelkek, hanem realista filozófusok. Nem azt állították, hogy az emberek mindig, minden körülmények között egymás iránt megértéssel vannak, a békét és az egyetértést keresik. Azt sem, hogy az empátiából okvetlenül altruista, önkéntes szolidaritás következik. Hanem – végső soron – azt, hogy megfelelő empátia nélkül nem tudunk valódi, megbízható és számunkra is *hasznos* ismeretekhez *sem* jutni.²³ Aki nem érdeklődik embertársai iránt, nem tudja beleélni magát az ő helyzetükbe, az nem lesz képes arra, hogy szükségleteiknek, igényeiknek megfelelő módon reagáljon, s használható, értékes szolgáltatásokat nyújtson nekik. A valódi szabadpiaci versenyben az tesz szert előnyre, aki jobban ki tudja találni, mire van szüksége másoknak, akár a hitelek és biztosítások, akár a tudás, akár a közlekedés, akár az anyagi javak piacán. Természetesen van lehetőség a manipulációra, s mivel a legtöbb ember alighanem messze van attól, hogy saját szükségleteit, igényeit, érdekeit teljesen objektív módon tudja felmérni, ezért téved, hibázik, többek között úgy is, hogy számára fölösleges vagy haszontalan dolgokra támaszt igényt. De ennek alternatívája az a szocialista tervgazdaság, amelynek csődje éppen abból adódott, hogy még náluk is kevésbé bizonyult képesnek a valódi érdekek és szükségletek felismerésére. A dolog veleje ugyanabban rejlik: ellentétben a közhelyekkel, ami igazán személytelen és empátiára képtelen, az nem a piac, hanem az állam. A „piac” ugyanis nem egyéb, mint egymásra figyelő emberek tranzakcióinak összessége, míg az állam szükségképpen személyre tekintettel nem lévő eljárások és szabályok működtetésének a felelőse. Mint ilyen, fontos része a kapitalizmusnak, csak éppen nem az empátia és a szolidaritás kikényszerítőjeként.

Ismétlem, az empátia meglétéből nem következik automatikusan önkéntes segítség, szolidaritás. A piacon természetesen csak fizetőképes igényeket, szükségleteket elégítenek ki. Azokon, akik segítséget szenvednek, de az igényelt szolgáltatást, terméket nem képesek megvásárolni, más eszközökkel lehet segíteni. Ezek között az eszközök között természetesen a szolidaritás különböző formái, köztük állami intézmények is szerepelhetnek. De mindez semmit sem von le abból, hogy a beleérzés, a másik iránti érdeklődés nélkül valódi piac, valódi kapitalizmus nem működhet. S ez az érzés egyúttal érték, norma is, amely az önkéntes szolidaritás vállalására is indíthat. Csak miután a legtöbb ember számára elérhetővé, megfizethetővé vált az összkomfortos lakás, a változatos ruhatár, a nyilvánosság eszközeihez való hozzáférés és így tovább, vált „evidenssé,” hogy ezek az „emberhez méltó élet” velejárói. S igencsak kényelmetlen gondolat, ha tudjuk, hogy egyesek még ezeket is nélkülözik. A kényelmetlenséget pedig az okozza, hogy képesek vagyunk beleélni magunkat az ő helyzetükbe, s ebből erkölcsi teendőket levonni. A szegénység mint erkölcsi probléma a szükségletek problémája, kezelése pedig akkor lehet sikeres, ha a szükségletek iránt a társadalom mintegy „alkotmányosan érdeklődik” – azaz tagjai valódi empátiával fordulnak egymás felé.

²² David Hume-nál és Adam Smith-nél nem empátia, hanem szimpátia szerepel. A magyar szimpátia azonban mást jelent, egyfajta személyes vonzódást, rokonszenvet. Itt az előbbi fogalomról van szó.

²³ „Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóindulatától várjuk, hanem attól, hogy ezek saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik” (Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága*, Bp: KJK, 1992, 24.o.). Itt nem annyira az első, mint inkább a második mondat az érdekes, amely a beleélés, az azonosulás cselekvését és a hasznosságot hozza közös nevezőre. (Az idézett helyre Mike Károly hívta fel a figyelmemet.)

II. 1. 5. *A kapitalizmus felelősségvállalást vár el és arra ösztönöz.* A beleérzőképesség, az empátia is akkor válik igazán hatékony indítékká, ha nem pillanatnyi, hanem hosszabb távú érdekekre, szükségletekre apellál.²⁴ Ez viszont nem egyszerűen amorális-rationális önérdékkövetést jelent, hanem egy erkölcsileg is helyeselhető tulajdonság-csoportot meglétét is feltételezi, amelybe a fegyelmezettség, az önuralom, az elfogulatlanság, az önismeret, a szívósság, az állhatatosság tartozik. A kapitalizmus szempontjából ezeket a felelősségvállalás- és tudatosság értéke köré lehet szervezni.²⁵

A felelősség értelme akkor bontakozik ki, ha az ember képes fölmérni aktuális önmagát: indítékait, szándékait, képességeit, tudását; valamint kívánatos önmagát, azaz céljait, kívánságait, elképzeléseit; s a két állapot közé saját cselekvését bele tudja illeszteni. Ugyanezt másokkal kapcsolatban is megteszi, sőt, önmagával kapcsolatban sem képes ezt a műveletet elvégezni, ha nincs összehasonlítási alapja. A valódi individualizmus, hogy Hayek kifejezését idézzük, ebben az értelemben *közös* vállalkozás; részben éppen ezért vezet olykor konformizmushoz és homogenizációhoz. De az efféle következmények ellenére sem volna az, ami, ha teljesen híján volna az egyéni felelősségvállalás mozzanatának, amelyben önmagunk és mások életének felmérése, tanulmányozása, ismerete, a helyesnek gondolt cselekvés megválasztása és végrehajtása, s az elért sikerek vagy kudarcok elsősorban ezekből történő levezetése magától értetődő erkölcsi és logikai egységet alkot. Egyrészt logikai egységet, vagyis olyan gondolkodási keretet, amelyben a velünk megtörténő dolgokért, eseményekért a természeti véletleneket és esetlegességeket leszámítva, de még azokra is felkészülve mindenekelőtt önmagunkban, nem pedig konkrét és absztrakt másokban (társadalom) keressük a felelőst. Másrészt erkölcsi egységet, vagyis olyan normatív értelmezési keretet, amelyben jó és rossz egyaránt a legszorosabb összefüggésben saját erkölcsi döntéseinkkel, jellemünkkel, állapotunkkal van, tehát amelyben az erkölcsi jó (illetve javulás) és rossz (illetve rosszabbodás) okát mindenekelőtt önmagunkban keressük. Ahogy az előző bekezdésben írtam, ez az intellektuális-morális habitus maga is részben erkölcsi erények és tulajdonságok meglétének és gyakorlásának a kérdése.

(1) Értékteremtés, -alkotás; (2) gyarapodás, építés; (3) tisztességesség, polgári érzület; (4) empátia, beleérzőképesség; (5) felelősségvállalás- és tudatosság: ezek azok az alapértékek, normák, amelyek, más fontos értékekkel együtt, a kapitalista alkotmány feltételei és következményei. Ezeknek a normáknak és értékeknek elsősorban az egyének, másodsorban pedig az önkéntes szerveződések, autonóm közösségek viselkedésében van magyarázóerejük. Mint arra később részletesebben is szólok, az egész politikai közösség nevében cselekvő állami szervezeteknek, hivataloknak részben szintén ezeket az értékeket kell szem előtt tartaniuk, de náluk fontos eltéréseket, azaz más értékhangsúlyokat is találunk.

Az elemzett értékeket a kapitalista alkotmányban csakúgy, mint más jó alkotmányokban körülveszik olyan mélyebb, tehát a jó emberi élet alapfeltételeihez tartozó, ugyanakkor az adott alkotmány karaktere által markánsan befolyásolt társadalmi viszonyok,

²⁴ Albert O. Hirschman klasszikus munkája, *Az érdekek és szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt* (Pécs: Jószyveg, 1998) elegánsan mutatja be, hogy az érdekkövetésre való hivatkozástól hogyan várták a szenvedélyek megszelídülését a XVIII. század egyes szerzői.

²⁵ Max Weber ezeket az erényeket a protestáns etika vagy étosz megkülönböztetett elemeinek tartotta, amelyek egyfajta foglalatára számára Benjamin Franklin volt, aki önéletírásában ezeket és más hasonló „kapitalista” erényeket külön ki is emelt (hasonló módon kezeli Franklint A. MacIntyre *Az erény nyomában* c. művében, főleg a XIV. fejezetben; magyarul: Budapest: Osiris, 1999). Csakhogy az egyéni életvezetésnek pontosan ezt a megtervezett, racionalizált, lépésekre bontott és nyomon követett módszerét és modelljét dolgozza ki – értelemszerűen jóval hatékonyabban hasznosítható módon – Loyolai Szent Ignác a Lelkigyakorlatokban, illetve ezt példázzák a tridentini zsinatot követően viharos sebességgel terjedő katolikus életvezetési, kazuisztikai kézikönyvek is.

amelyeket elméletileg nem kezelhetünk azonos módon a később tárgyalandó intézményekkel. Ilyen viszony a rend, a szabadság, a tekintély, a bizalom. Ezekkel más írásaimban részletesen is foglalkoztam, s közülük itt a rövidség kedvéért csak az utóbbit mutatom be.²⁶

II. 2. Bizalom

A bizalom fontosságát számos társadalomtudomány felismerte már, s igyekezett magyarázataiba beilleszteni. A bizalom értékmozzanattal is rendelkezik, azaz önmagában is jónak, kívánatosnak szoktuk tartani (de nem feltétlenül, így pl. a terroristák közötti nagyfokú bizalom aligha kívánatos mondjuk az áldozatok szemében). De mégsem egyszerűsíthető le erre a mozzanatra. A bizalom olyan viszonyulás, kapcsolat, amely a legkülönbélebb emberi kapcsolatok mélyén is meghúzódhat, anélkül, hogy vele kapcsolatban a tudatos értékesnek tartás, keresés, követés mint cselekvés egyáltalán fölmerülne. Köztük olyanokban is tetten érhető, amelyek nem sorolhatók a személyes ismeretségek, kötelékek (rokonság, barátság, szomszédság) körébe. Éppen emiatt vált fontossá az elsősorban nem személyes kapcsolatok összefüggéseit, hatásait kutató tudományágak számára. S ekként a bizalom minden valószínűség szerint közvetlenül is fontos minden politikai és tágabb értelemben vett – így például a kapitalista – alkotmány működőképessége és minősége szempontjából is.

Mit jelent bízni a másik emberben? Erre a kérdésre sokféle válasz ismert, s föltehetően sokféle válasz helyes. A személyes ismeretségekben maga az ismeretség, a másik ember körülményeinek, helyzetének, jellemének ismerete elegendő indok lehet. Az igazán érdekes az, amikor idegenekről van szó. Akár futó kapcsolatra, akár tartós kapcsolat kezdetére gondolunk, legtöbbszörünknek aligha volna könnyű dolga, ha meg kellene indokolnia, hogy miért bízunk abban, hogy az étteremben valóban megfelelő tisztított evőeszközöket adnak a kezébe, hogy a körhinta biztonságos, hogy a banki ügyintéző nem másnak a számlájára utalja a pénzt, és így tovább. Szerencsére jóval ritkábban érezzük egyáltalán a szükségét annak, hogy bizalmunkat indokoljuk: a bizalom ugyanis gyakran éppen attól az, ami, hogy *nem szorul indoklásra*. Mi több, gyakran éppen fordított a helyzet: ha komolyan elkezdünk töprengeni azon, hogy mi indokolja, hogy bízunk abban, hogy tényleg nem más számlára utalták-e a pénzt, hogy tényleg elmosogatták, s nem csak kifényesítették az evőeszközt, akkor könnyen oda lyukadhatunk ki, hogy valójában nincs is megbízható indokunk, tehát ésszerű kételkedni, azaz nem bízni, hanem ellenőrizni, kézbe venni, utánajárni, azaz időt és energiát nem kímélni. Talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy Magyarországon legalábbis az építkezés területén többnyire ez a helyzet. Ha a bizalom indoklásra szorul, már meg is szűnt. Ez persze nem logikai és kizárólagos, de nagyon is lényegi és gyakori összefüggés.

A bizalmat általában csak igen költséges módon lehet helyettesíteni, illetve a bizalmatlanság sokba kerülhet. Vannak vagy lehetnek egyéni pénzbeli költségei is, például az építési ellenőr, a hálapénz, az időráfordítás, az elmaradt üzlet miatt elmaradt jövedelem; illetve nem feltétlenül pénzbeli költségei, pl. az egészségi állapot romlása, a bezárkózásból adódó pszichés zavarok (különösen időseknél). S természetesen vannak közösségi, társadalmi költségek is, például a bíróságok terhelésének növekedése vagy csökkenésének elmaradása, a bizalmi viszonyuláson alapuló „megoldásokat” helyettesítő intézmények, hivatalok fenntartása és így tovább. Mindezeknek a költségeknek a számszerűsítése igen nehéz, jóllehet nagyon is valóságosak. Különösen akkor érzékelhetőek, ha különböző társadalmakat vetünk össze ebből a szempontból, ha mégoly felületesen is.

Mármost ha a bizalom igazából akkor működik, vagy akkor működik hatékonyan, ha nem is gondolunk rá, akkor azzal a dilemmával is szembe kell néznünk, hogy a bizalom tudatos építése, megteremtése nem feltétlenül tűzhető ki közvetlen célként, hanem inkább

²⁶ Balázs Zoltán: A politikai közösség, Budapest: Osiris, 2003 és *Politikai értékelmélet*, Budapest: L'Harmattan, 2007. A bizalomról lásd még: A bizalom fogalma, *Századvég*, 2002 tavasz, 27-48.o.

melléktermékként, s nem is okvetlenül szándékolt melléktermékként keletkezik, erősödik, illetve marad fenn. Mivel vélhetően az idegenek (nem személyes ismerősök) közötti bizalmi viszonyulás egyik fontos előfeltétele, katalizátora a közös értékrend, értékkultúra, étosz, ezért az előző részben áttekintett *értékek* – amelyek ráadásul amúgyis nagyon általános, ritkán vagy csak részben tudatosított értékek, tehát a bizalomhoz hasonlóan a cselekvéseink indokainak „mélyén” helyezkednek el – *széles körű és kölcsönösen elismert követése, elfogadottsága egyúttal a bizalom egyik fontos előfeltétele lehet.* Sokkal inkább, mint a politikai programok szintjén célként kitűzött bizalom. Ha tehát ezek az értékek valóban legitimek és elfogadottak, akkor a bizalom mintegy „magától beépül” a kapitalista alkotmányba, s hatása révén költségekben is kifejezhetően nőhet a közjó, ami pedig visszaigazolja az említett értékek választásának, követésének a helyességét is. A kapitalista alkotmány jólétet teremt, a közjót szolgálja, többek között az egyének és társulásaik közötti bizalmi viszonyok révén, amelyek pedig a maguk részéről szintén nemcsak feltételei és részei, hanem következményei is az alkotmánynak.

A társadalmi bizalom meggyengülése egy bizonyos mértéken túl a kapitalizmust is ellehetetleníti, valami vele ellentétes (rossz) alkotmánnyá torzíthatja, de ezen az egzakt módon meg nem határozható mértéken túl az egyes kapitalista társadalmak eltérő „bizalmi szinttel” vagy „tőkével” rendelkezhetnek. Ennek következtében eltérő jellegű, minőségű, méretű helyettesítőkre van szükségük a szükséges vagy kívánatos együttműködési színvonal eléréséhez, fenntartásához. Magasabb bizalmi szint mellett vélhetően például kevesebb peres ügy keletkezik, illetve a szerződések, egyes tranzakciók végrehajtásának intézményi, állami garانتálásához kevesebb erőforrásra van szükség. Természetesen ilyen körülmények között a társadalmi jólét is alacsonyabb (minden egyebet változatlanul feltételezve). Előfordulhat, hogy a bizalmi szint „beáll”, s hosszabb ideig változatlan, fenntartva mondjuk egy maffiaszerű hálózatot, egy hálapénz-rendszert, egy korrupciós mechanizmust, amelyek a hiányzó „személytelen” bizalmat személyes kapcsolatokkal igyekeznek – gyakran céllentétes módon – helyettesíteni. A mondottak értelmében nem valószínű, hogy ezen a „beragadáson” közvetlenül, rábeszéléssel, intelmekkel változtatni lehet; viszont a társadalmi normák követésére más módon a kívánt irányban hatást lehet gyakorolni, a bizalmat helyettesítő törvényes és törvénytelen intézményeket pedig részben ennek a szolgálatába is lehet állítani, vagy erre kihasználni.²⁷

A bizalom tehát nem egyszerűen önmagában vett érték, kívánatos viszony, hanem a társadalmi jólét szempontjából számszerűsíthető, „beárazható” költségcsökkentő tényező is. Az előző részben sorra vett értékek közös követése, elfogadottsága többek között éppen a bizalom megteremtéséhez is elengedhetetlenül fontos, s így közvetve beláthatóan szintén növeli a jólétet, hozzájárulva ezzel a közjó megteremtéséhez is.

Már említettem, hogy a bizalom helyettesítésére, szerencsés esetben közvetve a bizalom megteremtésére is a modern társadalmak sokféle intézményt fejlesztettek ki. A legáltalánosabb intézmény az állam; amely egyfelől egyértelműen az erőszak egyedül legitim hordozója, s ekként az egyéneket és társulásaikat közvetlenül fenyegető, szankcionáló, félelmet ébresztő funkciója van; másfelől viszont a béke, a rend, a biztonság egyfajta háttérhitelesítője is, ezt a funkciót viszont csak bizonyos mértékű belé vetett bizalom révén tudja

²⁷ Az egészségügy vélhetően tartósan bizalmi kérdésekkel megterhelt társadalmi alrendszer marad, hiszen a tétek igen nagyok. Természetesen a valódi bizalomnak itt is jelentős szerepe van, de a bizalom hiányának, a bizalmatlanságnak is. A hálapénz mögötti bizalmatlanság átcserélhető a biztosító-szolgáltató közötti bizalmatlanságra (miközben a biztosító és a biztosított között is van ill. lesz bizalmatlanság), de nyitott kérdés, hogy sikerül-e az előbbi viszonylatban a bizalmatlanságból is eredő költségeket (pl. a fölösleges kezelések kiszűrésének költségei) olyan módon csökkenteni, hogy a szolgáltatók és a biztosítók közötti szerződésekben erre olyan megoldásokat találnak, amelyek – legalábbis implicit módon – valamiféle jóhiszeműsége, bizalomra hivatkozva nem terhelik meg egyik fél (s persze végső soron a betegek illetve az adófizetők) számláját sem túlságos mértékben.

betölteni. Kisebb-nagyobb mértékben ugyanez a többi intézményről is elmondható: egyfelől a beléjük vetett bizalom híján nem tudnak megfelelően és hatékonyan működni, másrészt viszont elsősorban úgy tekintünk rájuk, mint amelyek éppen az egyének és társulásaik közötti interakciókban, kapcsolatokban keletkező bizalmi zavarok elhárítását végzik. Fontos tehát, hogy a kapitalista alkotmány intézményeinek minőségét is állandóan ellenőrizzük.

De melyek ezek az intézmények? Az imént az államot említettem, csak hogy az állam inkább intézmények összessége, konglomerátuma; bizonyos kollektív identitások hordozója; a politikai cselekvés eszköze is, sok egyéb mellett. Egyszerűbb, ha előbb más intézményeket veszünk szemügyre. Természetesen az intézmény fogalma más, mint a „hivatal” fogalma, jóllehet a köznyelvben a kettő gyakran keveredik. Az előbbibe minden szabály- és eljárásrendszer (pl. a jog illetve az egyes jogágak), társadalmi funkció vagy szerep („politikus”, „köztisztviselő”, „tanár”) valamint formalizáltan is létező viszony és cselekvés (házasság-házasságkötés, család, tulajdon, szerződés) is beletartozik. Ezek az intézmények a szabad egyéni és közösségi cselekvés korlátait, egyúttal viszont lehetőségeit és tárgyait is jelentik. Azt, hogy mi lehet az enyém, a tulajdonjog szabályai döntenek el, viszont számos cselekvésem éppen arra irányul, hogy ilyen jogot szerezzek. A tanári szerep bizonyos szabályok és konvenciók alapján tölthető be illetve gyakorolható, de ez a szerep sokak számára az élet „értelmének” legalábbis egyik fontos összetevője, az, amit sokan betölteni szeretnének. Arra értelemszerűen nincs mód, hogy a kapitalista alkotmány szempontjából fontos összes intézményt akár csak megemlítssem; ahogy az értékeknél, úgy itt is csak néhányat tekintek át.

II. 3. Intézmények

II. 3. 1. Tulajdon

Gyakran elhangzik, hogy a kapitalista alkotmányban a tulajdon főszabályként magánkézben van. Ez azonban nemcsak a kapitalizmusra igaz. Továbbá a „magánkéz” fogalma nem egyértelmű, hiszen egyént és egyének közösségeit, valamint gazdasági szervezeteket egyaránt jelenthet, sőt, bizonyos fokig az állam is felfogható a magántulajdonosok egyikének. Leszámítva azt a további problémát, hogy a tulajdonlás, tulajdonnal való rendelkezés és a tulajdon fölötti tényleges ellenőrzés is gyakran elválik egymástól, a tulajdonosság minősége is tisztázandó kérdés. Úgy tűnik, hogy a legalapvetőbb elem a tulajdonjog státusza.

A kapitalista alkotmányban a tulajdonjog absztrakt, tehát nem személyhez kötődő jog, kiváltság;²⁸ a tulajdon forgalma, adás-vétele szabad; a vele kapcsolatos szerződések kikényszeríthetők; a nyilvántartási rendszerek megbízhatóan működnek. Még az állami tulajdonra épülő szocializmusban is, ha csak a valóban kisebbségben lévő tényleges magántulajdon esetében is, de működtek a korábbi kapitalista tulajdonviszonyok között kifejlődött intézmények, szabályok. Azonban az állami – elvileg társadalmi – tulajdon, s ez volt a lényeg, csak részben tartozott ezeknek a szabályoknak és intézményeknek a fennhatósága alá.²⁹

A kapitalista alkotmány nem tűr el ilyen kettősséget. A magántulajdon tényleges túlsúlya „alkotmánylogikailag” másodlagos, azt megelőzi az a követelmény, hogy *a tulajdonosok mint jogalanyok egyenlők (legyenek), s ugyanazok a szabályok vonatkoz(z)anak mindegyikükre*. E nélkül az elvont jogi egyenlőség nélkül, amelyet annak idején a baloldali ideológiák klasszikusai olyan gyakran kigúnyoltak (mondván, hogy cinizmus, ha azzal nyugtatjuk magunkat, hogy a munkásnak éppannyi joga van a béréhez és vagyonához, mint a tőkésnek a jövedelméhez és jólétéhez), korlátozottakká válnak a felhalmozás, a gyarapodás, az értékteremtés lehetőségei is, hiszen csak a tulajdon elvont jogkénti felfogása révén lehet a

²⁸ A feudális jogban a hitbizomány rendszerének volt például ilyen jellege.

²⁹ Elsősorban az állami tulajdon eladása volt tilalmas, s így az forgalomképtelen volt.

sokféle egyéni célt a valóságban is kitűzni, értük tevékenykedni, a szükséges változtatásokat végrehajtani. Azzal például, hogy megtiltjuk vagy szigorú korlátok közé szorítjuk a föld adásvételét, nemcsak „védjük” a családi földtulajdont, hanem egyúttal meg is szabjuk, hogy a családnak mivel „kell” foglalkoznia, milyen tevékenységet „kell” folytatnia. Ha a nagyvállalat illetve eszközei, mivel gyakorlatilag forgalomképtelen állami tulajdonban vannak, „eladhatatlanok,” ahogy a szocializmusban volt, akkor vezetőinek nem sok okuk van azon töprengeni, hogy milyen igényeket, szükségleteket lehet velük kielégíteni, hiszen ezek állandóan változnak, de az eszközöket, tevékenységi területeket nem lehet cserélni illetve megváltoztatni.

A jog és végrehajtója (részben pedig alkotója), az állam tehát nem tehet különbséget a különböző tulajdonosok között, s ő maga sem rendelkezhet előjogokkal. A tulajdonformák között sem tehető különbség, legalábbis a legelvontabb értelemben: mindenkinek ugyanolyan joga van az adott tulajdonformához, mint bármelyik máshoz, illetve mint bárkinek a saját tulajdonához, bármilyen formája is van. Ugyanakkor éppen a sokféle tulajdonforma révén van az állam sokféle jogi eszköz birtokában, amelyekkel befolyást gyakorolhat; s persze a tulajdonosok is sokféle eszköz közül (részvény, ingóság, ingatlan, készpénz, betét, társasági részesedések) választhatják ki a céljaiknak megfelelőt. Az egyes formákhoz eltérő jogok és kötelességek tartoznak, így például másként adózunk utánuk, de ezek egyike sem lehet személyfüggő (ideértve a jogi személyiséget is) és magát a tulajdonjogot sem befolyásolhatja.

A tulajdonjog egyenlősége után a kapitalista alkotmány szempontjából természetesen az a legfontosabb, hogy a gazdasági szervezetek vagyona legalább részben *tényleges közvetlen vagy közvetett személyes tulajdonosi ellenőrzés* alatt álljon. Az értékeket és a normákat mindig konkrét személyek képviselik, hordozzák, követik, érvényesítik, s ha a tulajdon fontos intézmény, akkor ezek a normák csak valamilyen személyes kapcsolat révén jelenhetnek meg benne. S valóban, számos olyan érték van, amelynek létrehozásához komoly erőfeszítésre és források koncentrációjára van szükség, ezek irányításához és működtetéséhez pedig személyes hitelességre és hozzáértésre, amelynek egyfajta „nyilvános biztosítéka” a magántulajdon. A tulajdon továbbá egyfajta magabiztosságot, jövő iránti elkötelezettséget, felelősségtudatot, biztosságot, függetlenséget, méltóságot, szabadságot és a közügyek iránti erősebb érdeklődést, megfontoltságot is adhat. Tömegek igényeinek és szükségleteinek fölismeréséhez éppúgy személyes odafigyelés és közvetlen beleérzés kell, mint a legközelebbi hozzátartozó vagy barát esetében: ezt semmilyen íróasztal melletti tervezés, mechanikus kalkuláció nem pótolja, amint azt a szocialista tervgazdaságból nagyon jól tudjuk.³⁰ Mindezeket az értékeket és teljesítményeket a magántulajdon tehát sokkal biztosabban hordozza és közvetíti, mint más tulajdonformák.

Az imént már utaltam rá, hogy a magántulajdon-alapú alkotmány fennmaradása egy sor további intézménnyel és konkrét hivatal működésével függ össze: ilyen az írásbeliség és alapfokú általános műveltség; a megbízható nyilvántartás; a tulajdonok, javak, vagyonok összemérésére alkalmas (és adásvételét, forgalmát lehetővé tevő) pénz; az egyre nagyobb tömegű vagyon és tulajdon mobilitását és kezelését megnövelő számtalan gazdasági társulási forma és vagyontartási eszköz; s a jogszolgáltatás intézményrendszere. S természetesen ezek nemcsak feltételei, hanem maguk is függvényei a magántulajdonnak.

II. 3. 2. Szerződés

Az alkotmányos demokráciák sokféle módon védik a polgárok és társulásaik szabadságát. A szabadság azonban nem csupán a politikai választás szabadsága, s nem is csak a magánszféra

³⁰ Egyetlen, de drámai és máig érezhető következményekkel járó példa a lakótelepi élet állami megtervezése. A panellakások konyháinak, fürdőszobáinak mérete gyakorlatilag lehetetlenné teszi a „normális” (a többség által ténylegesen és tartósan elvárt) használati módot, hiszen a tervezők elképzelései szerint az ott lakóknak nem otthon kellene (kellett volna) étkezniük és mosniuk.

védelve (egyrészt a közösség, másrészt bárki más beavatkozásától), hanem a másokra irányuló cselekvések szabadsága is. A kapitalista alkotmány szempontjából elsősorban ez a fontos. *Definícióját részben a csere fogalmával adtam meg, mivel az általánosabb, cselekvéstípus-fogalom; az intézmények világában ennek a szerződés fogalma felel meg.* A szerződés fogalma pedig értelmezhetetlen a szabadság nélkül: a kapitalizmusban a szabadság mindenekelőtt a *szerződések* szabadságát jelenti. A munkavállaló és a munkáltató, az eladó és a vevő, a szolgáltató és a szolgáltatást igénybe vevő között tipikusan, az állam és polgára között pedig számos (bár nem minden) téren szerződéses, azaz olyan egyszeri vagy rendszeres kapcsolat van, amelyet a felek önként, saját érdeküket és másik fél érdekeit egyaránt szem előtt tartva, a törvényesség keretei között hoznak létre és tartanak fenn. A szerződéses kapcsolat tehát kölcsönös jogokat, kötelelességeket, valamint előnyöket határoz meg. A korábban sorra vetett értékek – gyarapodás, értékteremtés – adják meg a szerződések tulajdonképpeni etikai hátterét, hiszen akkor várhatjuk, hogy a szerződések valóban mindkét fél előnyeit szolgálják, ha ilyen – s nem, mondjuk, kizárólag befolyásszerzési, hatalmi, személyes bosszút szolgáló, stb. – célokat tételeznek föl a felek egymásról. A szerződések követésének szándéka nélkül, amihez a tisztességesség erénye szorosan hozzátartozik, illetve anélkül, hogy mindezt a felek egymásról jóhiszeműen föltételezzék és megfelelően alátámasztva lássák, azaz kellő empátiával közelítsenek egymáshoz, szintén nehezen alakul ki illetve marad fenn a szerződéses kapcsolatok intézménye. A szerződés betartása mellett pedig a szerződésben előre nem látható körülmények kezelésének kérdése is döntően fontos a kapitalizmus minősége szempontjából, hiszen itt kulcsszerepbe kerül a bizalom, sőt, a szolidaritás, a kölcsönös empátia is.

Szerződések egymást ismerő és nem ismerő felek között egyaránt létrejöhetnek, de a szerződés fogalma eredendően és lényegét tekintve a közvetlen ismeretséget, a személyes ígérettételt és lekötelezettség-vállalást foglalja magában. Értelemszerűen minél több olyan kapcsolat, szerződés van, amelyekben a személyes ismeretség lehetetlen vagy rendkívül költséges volna, noha ezek a szerződések összetett szolgáltatásokat, jogokat és kötelelességeket szabályoznak, illetve az érintettek számára nem elhanyagolható kockázatot jelentenek, annál fontosabb kérdés, hogy a személyes ismeretség elemét hogyan lehet mással helyettesíteni. A helyettesítés „eszköze” itt is a bizalom. Láttuk, hogy ha a szabad cselekvés környezetében a bizalmatlanság az úr, akkor nagyon sok cselekvés – szerződéskötés – egyszerűen elmarad, vagy olyan nehézkessé, részletessé válik, ami mindkét fél számára komoly többletköltséget jelent. A másik fél minél alaposabb lekötelezése, saját jogaink minél szabatosabb rögzítése, az összes lehetséges jövőbeli esemény kalkulációja, a szerződés végrehajtásának állandó ellenőrzése, a szankcionálás intézményeinek fenntartása, a magas kockázat fedezése és sok olyan további költség van, amely más légkörben, más kultúrában, más bizalmi környezetben jelentősen csökkenthető volna.

A mindenki számára egyformán elérhető szabadság, vagyis a kényszermentes választás, döntés, cselekvés, tranzakció akkor lehetséges az emberi viszonyok világában, ha az emberek ezt egymástól kölcsönösen elvárhatják, illetve megsértését megtorolhatják. Ez csakis úgy lehetséges, ha a törvény és a jog mindenkire egyformán vonatkozik. Ha nem így van, az emberi viszonyok hatalmi kapcsolatokká válnak, terjed a gyanakvás és a bizalmatlanság, a nyers erő kihasználása pedig gyakorlattá válik. A szocializmusban a párt uralmát semmilyen jogszabályrendszer nem rendezte, a rendszert személyes erőviszonyok és nyers uralmi kapcsolatok mozgatták. A kapitalista alkotmány a jog hatékony tekintélyét és uralmát írja elő, amiből az intézmények és eljárások tekintélye is fakad.

II. 3. 3. *Vállalat*

Az intézmény megszokott jelentéséhez a legközelebb a különféle szervezetek állnak, amelyek közül a kapitalizmus működésében kulcsszerepet töltenek be a vállalatok. Már szó volt a

különböző tulajdonformákról, amelyek révén a tulajdonosi, vállalkozói, befektetői, menedzseri szerepek sokféle módon és kombinációban tudnak összekapcsolódni, egyrészt egyre nagyobb fokú döntési szabadságot adva egyéneknek és szervezeteknek, másrészt egyre jobb hatásfokú erőforrás-allokációt (-kihasználást) tesznek lehetővé, ugyancsak közvetlenül növelve a társadalmi összjólétet. A tulajdon mellett a szerződés intézménye is kulcsfontosságú a vállalat mibenlétének megértéséhez, hiszen a cselekvés szabadsága az egyének szempontjából többek között a rendelkezésükre álló erőforrásokkal való gazdálkodásban élhető meg, s ezeknek a „gazdálkodási” döntéseknek a hosszabb távra szóló egyik legfontosabb típusa a *munkaszerződés*. A munkavállaló – a beosztott alkalmazottól az irányító, vezető menedzserig – az erőforrásait (munkaerőt, munkaidőt, képességeket stb.) szerződéses formában bocsátja mások rendelkezésére, s egy vállalat (a legkisebb, családi vállalkozásokat leszámítva) munkaszerződések halmazaként is felfogható. Egyfelől az emberi jogokkal, tehát társadalmi garanciákkal egyre jobban körülbástyázott személyes autonómia, másfelől az egyre professzionálisabb munkaerő-kihasználási technikák gyakran konfliktusokat, morális dilemmákat idéznek elő. A kapitalizmus történetéből jól tudjuk, hogy a munkajogi viszonyok közvetlen társadalmi-politikai befolyásolása szinte állandóan napirenden volt (sztrájkjog, munkásönigazgatási, -résztulajdonosi modellek, kollektív munkaszerződések, minimálbér). A munkaerő szerződéses „használata” tehát mindig is azok közé a kérdések közé tartozott, amelyek a legérzékenyebbek voltak a társadalmi környezetre, s amelyeket a jog eszközeivel a legnehezebb teljes körűen kezelni.³¹ Ez a tény azonban nem indokolja, hogy a munkavállalókat (vagy azok többségét) automatikusan kiszolgáltatott és – lényegében – szerződéskötésre, valódi cserére alkalmatlan egyénnek tekintsünk. Éppen ellenkezőleg: a társadalmi környezet meghatározottságai ugyanúgy vonatkoznak a munkaerőt igénybe vevő félre. Ezek közös (persze nem okvetlenül tudatos vagy részletesen szerződésbe foglalható) ismerete a kiindulópont, amely minden konkrét munkaszerződés keretét szolgál.

A szerződéses szabadság alapelve és a szerződések logikája alapján a vállalat mint szervezet szorosan vett *gazdasági tevékenysége*, az erőforrások (termékek, szolgáltatások) beszerzése és előállítását is megközelíthető. A legbonyolultabb szolgáltatásoktól, termékektől a legegyszerűbb tömegcikkeig a vevő és eladó, szolgáltató és kliens között konkrét cserekapcsolat jön létre, amelyben jogilag definiált vagy definiálható és beleértett, a társadalmi bizalom minőségétől és a közös tudás szintjétől függő nem definiált, de szerződészerű megállapodások, jogok és kötelezettségek vannak. Az egyre növekvő társadalmi jólét, gazdagság, a bővülő erőforrások egyének és vállalatok kezében egyre többféle szerződéses kapcsolat létrejöttét teszik lehetővé. Ellentétben számos korábbi elmélet előrejelzésével, amelyek egyre jobban koncentrálnak a tőkével és ennek következtében egyre nagyobb társadalmi, politikai befolyásolási hatalommal rendelkező monopolista vagy oligopolista gazdaságokkal számoltak (ma is népszerűek azok a számolgotások, hogy egy-egy nagy nemzetközi vállalat hányadik volna az államok közötti gazdasági súly-rangsorban),³² ám összhangban az egyszerű logikával, a növekvő erőforrásokért, az egyre több megrendelésért, az egyre erősebb fogyasztóért zajló verseny egyszerűen egyre több és nagyobb vállalatot képes „eltartani.” Az alapképlet nem változik.

Nem csak efféle mennyiségi szempontok alapján érdemes gyanúval kezelni a klasszikus elméletek előrejelzéseit. Az egyre erősebb, egyre több erőforrással rendelkező egyes fogyasztók igényei, szükségletei is diverzifikálódnak, s ezzel megteremtik a speciális igények kielégítésére alkalmasabb vállalati vagy vállalkozási formákat, illetve a nagyvállalatokat is állandó nyomás alá helyezik. A speciális igényeket speciálisan képzett és

³¹ Émile Durkheim klasszikus megfogalmazása szerint a „szerződéseknek nem-szerződéses elemei” is vannak.

³² E számítások gyakran merő félreértéseken alapulnak: árbevételvetnek össze GDP-vel. Ehhez lásd: J.Bhagwati: „Vállalatok: ragadozók vagy jötevők?” In: *Globalizáció és kapitalizmus*, szerk. Balázs Zoltán, Szilágyi Katalin (Budapest: Századvég, 2008), 244-79.

felkészült szolgáltatók, termelők és menedzserek képesek csak megfelelően kielégíteni, ezért a döntéseket is hozzájuk kell telepíteni.³³ A multinacionális vállalatok közül sokan igen komoly belső autonómiával rendelkező részlegeket hoznak létre, amelyek jobban tudnak igazodni a helyi piacokhoz és fogyasztókhoz, s ehhez megfelelő döntési kompetenciákat is kapnak. Nem is olyan könnyű eldönteni, hogy a döntési kompetenciák – a döntési szabadságfokok – pontosan hogyan oszlanak meg egy-egy nagyvállalaton belül; hogy pontosan kik azok, akik a vállalat szolgáltatási szerződéseit megkötik, vagyis akiken keresztül a környezet (szállítók és fogyasztók) és a vállalat mint szervezet interakcióba kerül egymással. Ez vélhetően a vállalat aktuális gazdasági helyzetétől, hagyományaitól, tapasztalatától, a konkrét piaci viszonyoktól, ágazati jellegétől egyaránt függ. Am az elméleti tanulság világos: a cselekvési szabadság a nagyvállalatoknál sem köthető kizárólag a felsővezetéshez, hiszen a külső környezettel – ha tetszik, a piaccal – való kommunikáció olyan információs problémákat okoz, amelyeket nem lehet centralizált eszközökkel kezelni.³⁴

A tőkekoncentrációból és a homogén cikket előállító tömegtermelés folyamataiból levont klasszikus következtetések tehát ma már nem igazolhatók. A kapitalizmus nem számolja föl önmagát, éppen ellenkezőleg. A jólét növekedése, az egyének erőforrásainak állandó gyarapodása gyakorlatilag lehetetlenné teszi a monopolizációt, s állandóan új és újabb frontokat nyit meg a vállalatok közötti versenyben. Ezért nehéz feladat elvi szinten megválaszolni azt a kérdést, hogy mi a monopólium, vagy mi a monopolista viselkedés, hiszen rengeteg empirikus tényező dönti el, hogy mely áruk, termékek, szolgáltatások *versenyeznek* vagy *nem versenyeznek* semmilyen más áruval, szolgáltatással.³⁵

6.4. Piac

A kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági alkotmány egyik szembeűnő jellegzetessége a stabil tulajdonviszonyok és tulajdonjogi szabályok, valamint a szabad szerződéses megállapodások és viszonyok együttese, a piac. Ezt egyfajta másodlagos intézménynek is tekinthetjük, az előbbieket pedig elsődleges intézményeknek. A piacot mint intézményt azért érdemes külön is szemügyre venni, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a szabadon kezdeményezett, létesített, fenntartott, alakított, megszüntetett szerződéses kapcsolatok együttese nem rendezetlen, illetve kaotikus, hanem valamilyen módon rendezett, integrált egésznek alkot. Persze ez a tapasztalat csak bizonyos távolságból válik evidenssé, maguk a résztvevők sokszor inkább úgy élik át a piaci környezetet, mint „személytelen” erő kaotikus kavargását, egymásnak feszülését. Erre pedig – vonják le a következtetést – semmiképpen sem szabad rábízni a társadalmat és politikai intézményrendszerét.

Ez a megfigyelés azonban korlátozott érvényességű, és a belőle levont következtetés félrevezető. Egyrészt azért, mert egyoldalú, hiszen nem vesz tudomást arról, hogy számtalan piaci – szabadon létesített és fenntartott – kapcsolat stabil, teherbíró, időben is tartós, s így akár más kapcsolatok alapját is jelentheti (gondoljunk az évtizedes biztosításokra, előtakarékosságokra, évtizedes megtérüléshez kötött beruházásokra). Másrészt azért, mert túl

³³ Egyre gyakrabban halljuk az „egyedi” jelzöt, nem csupán kisvállalkozások reklámjaiban, hanem a nagyvállalatokéiban is. Házépítésben, lakberendezésben, hitel- és biztosítási konstrukciókban, kommunikációs szolgáltatásokban egyre komplikáltabb, egyre kevésbé sablonos szerződések megkötésére kell képesnek lenniük, s ehhez gyakran egyre „kisvállalkozóibb” magatartás (az ügyfelek, fogyasztók személyes megkeresése) tartozik.

³⁴ A szocialista tervgazdaság egyik rákfénje – a tervezők szempontjából – ugyanez volt: az információk minősége soha nem volt megfelelő: vagy fölülről torzítottak (hatósági árak), vagy alulról torzítottak (nagyvállalati érdekek) voltak. A probléma klasszikus kifejtése: Bruszt László, *A centralizáció csapdája*, Savaria University Press, Szombathely, 1995.

³⁵ Egyetlen példa: a vasút és a közút többféleképpen is „versenyársak”: a vasúti tömegközlekedés versenyez a közúti tömegközlekedéssel, mindkettő a magánforgalommal; de nagyon sok tekintetben a tömegkommunikáció (telefon, Internet) is versenyez mindezekkel, hiszen egyre több, korábban személyes jelenlétet, és ezért közlekedést igénylő interakciót tudunk kiváltani ezekkel az eszközökkel.

általános: ezen az alapon azt is mondhatnánk, hogy az emberek családi viszonyai is kaotikusak, alakulásuk előrejelezhetetlen, és így tovább; anélkül, hogy ebből a családok általános társadalmi kontrollját akarnánk levezetni. Harmadrészt pedig abból, hogy egy kapcsolat- és interakció-együttes számottevő bizonytalanságot hordoz, nem következik, hogy teljesen szabálytalanul, rendezetlenül működik. A közgazdaságtan éppen elég piaci törvényszerűséget, statisztikai és elméleti összefüggést tárt föl ahhoz, hogy a káosz és a rendezetlenség fogalmaival leírt „modell” helytállóságában bőséges okunk legyen kételkedni. (Ugyanez igaz az emberek házasságkötési, gyermekvállalási stb. döntéseiből származó demográfiai összefüggésekre is.) Sőt, nemcsak statisztikai összefüggésekről van szó, hanem számos spontán módon kialakuló, kikristályosodó intézményről, szabályról, amelyek legfőbb utólagos társadalmi vagy állami jóváhagyást nyertek. Ilyen volt maga a papírpénz, a váltó, a tőzsde, bizonyos értelemben a jegybank mint szereplő; ilyenek a már tárgyalt különböző tulajdonformák illetve gazdasági társulási formák közül többen is.

Értelemszerűen egy olyan társadalomban, amely a kapitalista alkotmányt voltaképpen bevezetni vagy hosszú szünet után újjáalakítani kívánja, ezeket az intézményeket vagy formákat jellegzetesen az állam „hozza létre” a megfelelő jogszabályi keretek megteremtésével, s így könnyen keltheti – önmaga és a piaci szereplők szemében is – azt az illúziót, hogy magát a piacot is ő „teremti.” De ez fordítva is igaz: számos piacon jól érzékelhetőek olyan törekvések, hogy egyes szereplők, gazdasági szervezetek hatósági – tehát állami – jogosítványokat szerezzve vagy az állam szempontjából csak igen nagy költséggel módosítható szerződések megkötésére törekedve gyakorlatilag beépülnek az államba, mintegy önmagukat államosítják. Ilyen törekvések nem csupán a szolgáltatók, termelők, hanem például a munkavállalók piacán is léteznek, gondoljunk a szakszervezetek – történelmileg különösen is jelentős – gyakorlatilag közhatalmi jellegű jogosítványaira a munkaszerződések szabadságának korlátozása terén. *A piac felszámolása, vagyis a verseny, a szabad szerződés intézményeinek ellehetetlenítése tehát egyaránt kiindulhat a szorosán vett állam és a szorosán vett piaci szereplők részéről.*³⁶ *A másik oldalról nézve pedig ezeket az intézményeket a piaci szereplőknek és az állam döntéshozóinak a viselkedése együtt hozza létre.* Ezért látszanak ma már egyre kevésbé igazolhatónak és használhatónak az olyan megközelítések, amelyek a piacot és az államot teljesen eltérő viselkedésű cselekvőnek látják.³⁷

6.5. Állam

Ezzel a megfigyeléssel máris rátértem az állam szerepének végiggondolására. Milyen feladatai vannak, lehetnek az államnak a piaccal kapcsolatban? Erre a kérdésre gyakran hallható az a válasz, hogy a piaci integráció messze nem ad optimális eredményt a közjó szempontjából, azt ki kell egészíteni, helyesbíteni, vagy akár helyettesíteni, elnyomni kell. Ez a megközelítés azonban, noha van igazság benne, igen árnyalatlan és félrevezető. Két szempontcsoportot érdemes végiggondolni.

³⁶ Természetesen e két irányú veszély súlyossága egy egyszerű oknál fogva nem azonos. A piaci szereplők oldaláról kiinduló járadékvadászó, jogmonopolizáló magatartást más szereplők hasonló magatartása egy bizonyos szintig hatékonyan ellensúlyozhatja (de természetesen az ilyen magatartás általánossá válása önmagában nem jó); ezzel szemben a számos jogi monopóliummal *éleve* rendelkező állam hasonló viselkedését efféle „természetes hatalmi ellensúlyok” nem vagy jóval kisebb mértékben korlátozzák (ilyen korlátozó tényező lehet például az állam belső szerkezete, a föderális alkotmány, az önkormányzatok, stb.)

³⁷ Lényegében egybehangzó következtetése ez Bruszt Lászlónak „A piac és az állam,” *Beszélő* III. folyam, 5.5., 47-63 és Csaba Lászlónak: *A fölemelkedő Európa*, Budapest: Akadémiai, 2006. Az utóbbiból idézem a számos nyugati közgazdász-teoretikus által ma már triviálisnak tekintett megállapítást: „*az erős, de nem intervencionista központi állam és a főképp, de nem kizárólag a piacokon végbemenő transznacionalizálódás egymást erősítik. [... A] gyenge állam, a kiterjedt, de hatékonytalan közigazgatás az esetek jó részében maga is oka a piacok elégtelenségének, a több elemző által a 'piaci kudarcok' számlájára írt, kedvezőtlen jelenségeknek*” (159.o., eredeti kiemelés).

Az egyik szempontcsoport közvetlenül a föltett kérdésre vonatkozik. Valóban érdemes alaposan végiggondolni, hogy az állam milyen célokkal, pontosan milyen folyamatokba kíván és milyen módon beavatkozni. A korábbi gondolatmenetekben több helyen is utaltam az állam szerepére. Már jeleztem, hogy vannak illetve lehetnek, kiváltképpen kis gazdaságokban olyan közösségi szükségletek, amelyek kielégítésére a piac nem (helyesebben egyik szereplője sem) képes. Többek között maguknak a piaci viszonyoknak a fenntartása is olykor aktív vagy – még inkább – passzív állami támogatást igényel. De nem könnyű elválasztani egymástól azokat az igényeket, szükségleteket, amelyeket a közjó absztrakt szintje követel meg (biztonság, kiszámíthatóság, jogrend, piaci verseny),³⁸ s amelyeket bizonyos konkrét közjavak formájában tartalmaz (infrastruktúra, oktatás, stb.). Ez utóbbiak nyújtására elvileg a piacon is található szereplők, az államnak sokszor nem is a termelő vagy szolgáltató, hanem a megrendelő, a fogyasztó szerepét kell betöltenie. Ilyen esetekben az állam voltaképpen nem pótolja, helyettesíti a piacot, hanem annak egyik vagy csak egyetlen szereplője. Nem hatóságként, hanem tisztán gazdasági szereplőként jár el. A közjó e különböző szintjei a gyakorlatban rendszerint összeesnek. Magyarországon az egyetemek többsége állami intézmény, amely magánembereknek nyújt bizonyos szolgáltatásokat; miközben az állam egyre inkább a közösséget képviselő megrendelőként viselkedik velük szemben, s az egyetemek is magánvállalkozásokhoz hasonlóan versenytársakként kezdenek viselkedni (a verseny természetesen a fogyasztókért, azaz a diákokért folyik); továbbá az állam rengeteg úton-módon szabályozza, hatóságként, az egyetemeket (felsőoktatási törvény, akkreditációs előírások, miniszteriális engedélyek, stb.). Ha ezeket a szerepeket, viszonyokat egyetlen egészben akarjuk látni, akkor aligha tudjuk a gyakorlatban használható módon elkülöníteni az „államot” és a „piacot”, a valóságban egy ilyen „rendszert” a különböző érdekek összeegyeztetése és a közjó mibenlétéről folytatott vita együttesen határoz meg. Hasonlóan szövevényes például az egészségügy, a közlekedés, a többi oktatási alrendszer világa is.

Arról is szó volt már, hogy a legalapvetőbb szolgáltatások, termékek megvásárlására képtelen emberek számára is az államtól várjuk ezek megvásárlását, biztosítását. Ezek az úgynevezett szociális funkciók, amelyeket olykor egészen elkülönítve tárgyalnak az állam feladatai között, noha a közjó szempontjából, illetve a piac és az állam összefüggéseinek szempontjából minden további nélkül beilleszthetők az előbbi gondolatmenetbe. Itt sem annyira a piac teljes helyettesítéséről, valami egészen más logikáról van szó, hanem arról, hogy az állam bizonyos piaci szerepeket átvállal.

Az előző alfejezetben arról is szó volt, hogy a kapitalista alkotmány intézményei közül számosat az állam nem annyira létrehoz, kitalál, mint inkább jóváhagy, felhasznál, olykor hatósági szereppel is felruház (gondoljunk a jegybankra), s így valóban kivon a piaci szereplők közül, de nem azért, hogy a piaci viszonyokat felszámolja, hanem azért, hogy azokat fenntartsa. A piaci szereplők által szándékoltan létrehozott vagy mint spontán megoldást „jóváhagyott” intézmények és eljárások mellett a közgazdaságtudomány által föltárt és elemzett piaci összefüggések és jelenségek – amelyek szintén a piac „integrált” voltát jelzik – is bőséges lehetőséget adnak azok befolyásolására, alakítására, még a nyitott gazdasággal és piacokkal rendelkező országok számára is. Az államnak ez a tevékenysége – nevezhetjük gazdaságpolitikának is – természetesen szintén szorosan összefügg a közjóról alkotott különböző politikai felfogásokkal, amelyek a kapitalista alkotmány, a politikai alkotmány, az adott közösség kultúrája, étosza, érényei, a közbizalom szintjének ismerete alapján is formálódnak. Így bár a bizalom közvetlen építhetőségével kapcsolatban a szkeptikus hozzáállást igyekeztem alátámasztani, nem zárom ki, sőt, az eddigiekkel nagyon is összhangban állónak vélem, hogy a közjóról alkotott kép formálásának, amelyet többek között

³⁸ Hogy ezek mennyire fontosak, arra H. de Soto nagy visszhangot kiváltott, harmadik világbeli tapasztalatok feldolgozásán alapuló könyve az egyik leggyakrabban forrás: *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else?* New York: Basic Books, 2000.

a politika egyik fontos feladata, egyik lényeges mellékterméke lehet a közbizalom növekedése is. Magyarán rendszerint jól érzékelhetően növeli a közbizalmat, s ezzel katalizálja, hatékonyabbá teszi a piaci folyamatokat is, ha egy ország politikai elitjének vagy kormányának világos és a megvalósítható kapitalista alkotmányhoz illeszkedő elképzelése van maguknak a piaci jelenségeknek, összefüggéseknek az alakításáról. Mindehhez természetesen komoly szakértelem és tapasztalat is kell. Egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hogy az államhatalmat gyakorló politikusok és tisztviselők mennyire vannak tisztában ezekkel, illetve milyen minőségű, ezeket az összefüggéseket és jelenségeket jól ismerő szakembergárda áll a rendelkezésükre.

A fentieket összefoglalva: *a „kapitalista állam” a piaci folyamatokat a kapitalista alkotmánnyal összhangban lévő közjó-felfogások révén befolyásolja; megteremti vagy elfogadja, és megőrzi a piaci szereplők és cselekvések szabadságának intézményeit; s különböző szempontok alapján, bizonyos magán- és közösségi szükségletek biztosítására a piacon maga is többféle szerepben lép fel.* Ezek a funkciók egymást gyakran keresztbe metszik, aminek hatásait a közjóra gyakran csak hosszabb távon lehet felmérni. Ezért is indokolt a nagymérvű változtatásokkal kapcsolatban az elővigyázatosság és megfontoltság.

Az állam szerepével kapcsolatban van egy másik szempontcsoport is. Láttuk, hogy az állam nevében föllépő, intézkedő, beavatkozó, jogalkotó hivatalok a közösség nevében szükség esetén úgy lépnek föl a piacon, mint annak szereplői (például a közbeszerzések esetében, megrendelőként); máskor szabályokat kikényszerítő, szankcionáló, a piaci szereplők viselkedését befolyásolni igyekvő ágensekként cselekszenek (versenyhivatal, bíróságok, jegybank); s végül a közjóra vonatkozó elképzeléseik révén is befolyásolják a piaci szereplők viselkedését. Ezeknek az egymással összefüggő funkcióknak az ellátása során komoly nehézségek támadhatnak. A köztisztviselők és politikusok átléphetnek egy olyan határt, amelyen túl monopolista vállalatként viselkednek; nem szabályozzák, befolyásolják, hanem megszüntetik, helyettesítik a piaci megállapodásokat, szerződéseket, vagyis az érintettek szabadságát súlyosan korlátozzák; illetve nem vesznek tudomást alapvető közgazdasági összefüggésekről s ezzel válságot idéznek elő.

Mindezek a nehézségek nem csekélyebbek, mint a „piac” által előállítottak. Mind a piac, mint az állam intézményei és terepe bőséges lehetőséget ad arra, hogy működtetői, szereplői jobbra vagy rosszabbra tegyék őket, attól függően, hogy hogyan viselkednek. Éppen ezeknek a normatív szempontoknak a komolyan vétele teszi lehetővé, hogy a piac és az állam kapcsolatát reálisabban lássuk, s abból induljunk ki, hogy *mindkettő ugyanazoknak a normatív szempontoknak az alapján értékelhető és ítéhető meg.*

A piac és az állam a kapitalista alkotmány „intézményei,” amelyek minőségüket tekintve jobbák és rosszabbak egyaránt lehetnek. Egyik intézmény sem „alapozza meg” a másikat. Így a „piac” klasszikus teoretikusai, a már idézett Hume és Smith is, nem azt ismerték föl, hogy a „piaci viselkedés” vagy „szereplés” az ember „természetes” viselkedésmódja, amelyre eleve indítatva vagyunk, mondjuk úgy, ahogyan egyes genetikai, pszichés, stb. adottságaink bizonyos viselkedésmódokat determinálnak (tehát a fentebb tárgyalt értékeket: az előbbrejutást, a gyarapodás utáni vágyat, a másokra való odafigyelést, a racionális gondolkodást nem feltétlenül követjük „ösztönösen”), hanem azt, hogy ezek az általuk kétségkívül helyeselt értékek és a nekik megfelelő erények kölcsönhatásban vannak a piaccal mint intézménnyel. Egyrészt nélkülük az utóbbi nem működik, másrészt a piac működése ezeket az értékeket terjeszti, s a hozzájuk tartozó erényekre nevel. Számos más rossz vagy veszélyes és jó vagy ártalmatlan hajlam és tulajdonság mozgatja az embert: az agresszivitás, az erőszakosság, a lustaság, a felelőtlen hedonizmus, a közöny, a hatalomvágy – s ezek ellentétei is. Veszélyes, ha a piacot kizárólagos összefüggésbe éppen ezekkel a felsorolt rossz tulajdonságokkal és hajlamokkal hozzuk, amire Magyarországon sajnos sok politikai

szónoklat említhető példaként, részben alapos okkal (a rendszerváltás bizonyos körülményei miatt), részben félreértésből. Ez a felfogás azért veszélyes, mert az következik belőle, hogy a piacot amiatt kell korlátozni, mert kizárólag vagy döntő mértékben e negatív emberi hajlamok és tulajdonságok révén létezik (tolerálni inkább bizonyos nemes elvek – pl. a szabadság – miatt kell), s erre a korlátozásra a legmegfelelőbb intézmény a politikusok által irányított állam. *Csakhogya: miért volna az állam, miért volnának az állam intézményei bármennyivel is védettebbek az ilyen tulajdonságok és hajlamok vezérelte viselkedéssel szemben, mint a piac?* Erre semmilyen meggyőző magyarázat nincs. S miért kellene a piaci viselkedést éppen ezekkel a tulajdonságokkal magyaráznunk? Erre sincs magyarázat.

Konzisztensebb, elfogadhatóbb felfogásnak kell tehát tartanunk a klasszikusokét, akik sem a piac, sem az állam szereplőinek indítékaival és várható viselkedésével kapcsolatban nem voltak derűlátóbbak. A kapitalista alkotmány egy konkrét időben és helyen működhet jobban és rosszabbul is; s hogy inkább hogyan, az részben attól függ, hogy mennyire jól vagy rosszul működik a piac és az állam. Ez pedig azon is múlik, hogy a megfelelő értékeket keresik-e az emberek, s a megfelelő módon teszik-e, legyenek akár piaci szereplők, akár közhivatalnokok. Nem nevezhetjük piacnak azt a világot, amelynek szereplői kényszerszerződéseket kötnek, kizárólagos monopóliumra törnek, a versenyhelyzet felszámolásával lehetetlenné teszik a szabad szerződést, a maguk egyéni érdekei szerint képesek alakítani a jogszabályokat, s erőforrásaikat az állam megvesztegetésére fordítják. Ezek a törekvések mély emberi hajlamokban és tulajdonságokban gyökereznek, amelyeket a piac éppen hogy mérsékelni vagy ellensúlyozni tud, amennyiben jól működik. De éppen ezért ugyanezek a törekvések az államot irányító, igazgató intézményekben is jelentkezhetnek. A közhatalom is hatalom, tehát visszaélésre, hatalmaskodásra, önkényre, agresszivitásra, oportunizmusra, korrupcióra csábíthat. A demokratikus berendezkedés, s még inkább a hatalommegosztás elve és gyakorlata – hasonlóan a piac elveihez és gyakorlatához – éppen arra való, hogy ennek veszélyeit csökkentse, kezelhetővé tegye. S ahogy abból, hogy a modern demokratikus államok mindegyikében élő gyakorlat a hatalom megosztása, nem vonjuk le azt a következtetést, hogy ezek az államok kaotikusak, kiszámíthatatlanok, rendezetlenek, úgy abból, hogy a piacon is sok szereplő van, akik szabadon alakíthatják szerződéseiket, kapcsolataikat, sincs több okunk arra következtetni, hogy a piac kaotikus, rendezetlen, átláthatatlan világ. A valóság az, hogy a piac megfelelő társadalmi nevelőfunkcióval is rendelkezik, hasonlóan a demokratikus intézményrendszerhez, amennyiben szerepe és jelentősége viszonylag tisztázott, és szereplői elégséges mértékben követik azokat az értékeket és gyakorolják azokat az erényeket, amelyeket maga a piac fog megerősíteni és visszaigazolni számukra.

Az a következtetés adódik tehát, hogy az állam és a piac szimbiotikus együttese a kapitalista alkotmány perspektívájából jól magyarázható és értelmezhető, éppen azért, mert abból egységes normatív mércét tudunk alkalmazni mindkét intézmény megítélésére, s el tudjuk dönteni – természetesen mindig korlátozott érvénnyel –, hogy a valóság a lehetségesnél jobb vagy rosszabb-e, akár a piac, akár az állam minőségéről van szó.³⁹

III. Ellenérvek

Bemutattam, mit jelent felfogásom szerint a kapitalista alkotmány. Igyekeztem különbséget tenni az ideologikus-doktrinér módon és ambíciókkal felépített elméletek és a szűkebb hatókörű, de rugalmasabb és tudományosan ellenőrizhető értelmezési keretek között. Öt fontos alapértéket mutattam be, amelyek a kapitalista alkotmánynak egyszerre feltételei és

³⁹ A szakirodalom nem véletlenül használja a „piaci kudarc” és a „kormányzati kudarc” kifejezést egyaránt.

eredményei. Szóltam a bizalom értelmezéséről, végül pedig a tulajdon, a szerződés, a vállalat, a piac és az állam intézményeit tekintettem át. Ebben az utolsó részben néhány olyan normatív kifogást veszek szemügyre, amelyeket a kapitalizmussal szemben rendszeresen fölvetnek, s amelyeket úgy is érthetünk, hogy ha helytállóak, akkor a kapitalizmust valószínűleg nem tarthatjuk minden további nélkü jó alkotmánynak.

III. 1. A pénz uralma

Se szeri, se száma azoknak az irodalmi alkotásoknak, amelyek fő vagy melléktárgyuként a kialakuló vagy már meggyökeresedett kapitalista viszonyokat a pénz uralmaként mutatják be. Persze az az állítás, hogy az „emberek” materialista módon gondolkodnak, opportunisták, kapzsiak stb., ebben a panaszkönyvi formájában nem érdemel különösebb figyelmet, s aligha jellemzi inkább a kapitalizmust, mint bármilyen más társadalmi-gazdasági alkotmányt. A pénz uralmának kifogásolása mögött talán azt a benyomást lehet komolyabban venni, hogy a kapitalizmusban mintha mindennek ára volna, köztük olyan dolgoknak, értékeknek is, amelyeknek, ahogy Kant írja az ember értékéről, elvileg nincs ára – miközben mégis mintha volna. Marx írásai is tele vannak a munkás áruvá, azaz megvehető erőforrásá válásának erkölcsi felhangokkal történő elítélésével, s aligha tévedünk nagyot, ha a marxizmus töretlen népszerűségét részben ennek a morális értékelésnek a tartósságával magyarázzuk.⁴⁰ S mivel „az ember” mint elvont szereplője a morális világrendnek végtelenül sokféleképpen konkretizálható, gyakorlatilag nincs korlátja az ebből a benyomásból s a hozzá csatolt marxi vagy kanti maximákból levont politikai-gyakorlati következtetéseknek, amelyek az ember végtelen vagy beárazhatatlan értékéből a legkülönfélébb szolgáltatások, tevékenységek, intézmények kivonását szorgalmazzák a „piac” üzleti, monetáris fennhatósága alól.

Mindezzel szemben egyszerűen arra a tényre érdemes gondolni, hogy a pénznek *mint pénznek* az egyén szempontjából nézve önmagából alig van jelentősége, annál fontosabb azonban az a szerepe, amelyet a minőségben és időben különböző igények és szükségletek, szolgáltatások és termékek összeillesztésében, egyfajta közös nevezőre hozásában játszik. A bankban elhelyezett betét nem holt tőke, hanem a másik oldalon fölhasznált, befektetett, termelőeszköz, kamataival pedig a tulajdonos rendszerint valamilyen szolgáltatást vagy terméket kíván megvásárolni, persze nagyon különböző időhorizontokon. S mivel a pénz forgalmával, szerepével kapcsolatban is léteznek felmerülnek különféle igények és szükségletek, ezek kielégítése természete szerint semmiben sem különbözik más szükségletek kielégítésétől.

A kapitalizmus voltaképpen egy mindig is létező emberi cselekvéstípusnak, az összemérésnek, összehasonlításnak teremtett közös nyelvet, amelynek szavai az „árak.” Az árakat pénzben fejezzük ki, de maguk az árak *értékítéletek*. Sokféle értékítélet-típus van: összehasonlíthatunk két szőnyeget egyetlen szempontból (tartósság); többféle szempontból (tartósság, régiség, szépség); más tárgyakkal ugyanabból a szempontból (szépség); vagy a szőnyegek révén magukat az eltérő szempontokat is (a szépség vagy a praktikum-e a fontosabb számomra). Az összehasonlítás eredményei a preferenciák, amelyek között szintén lehet összehasonlításokat tenni, illetve szükség esetén, az adott esetben szűkös erőforrások ismeretében az egyiket a másik „rovására” választani (ebben az esetben a nem választott, kielégítetlenül maradt preferenciák képezik a választott preferencia „árát”). De amit

⁴⁰ Marx persze nem erkölcsi, hanem tudományos bírálatot kívánt gyakorolni a kapitalizmus fölött. De ha az elidegenedésről, eldologiasodásról írt passzusait olvassuk, azokban nem lehet nem észlelni a fölhaborodást a kapitalizmus morális következményei fölött. Az elidegenedés, eldologiasodás, fetiszizáció és a hasonló filozófiai műszavak kétségtelenül értelmezhetők amorális fogalmakként, de morális felhangjuk tagadhatatlan. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kapitalizmussal éppen az az legnagyobb *erkölcsi* probléma, hogy a termelést, mindenekelőtt pedig a munkát mintegy kiveszi az egyetemes erkölcs fennhatósága alól.

szőnyegekkel, azt emberekkel is meg lehet tenni, hiszen képességeink, tudásunk, teljesítményeink, viszonyaink, jellemünk megannyi lehetőséget és persze feladatot is ad az összehasonlításra. A versenyhelyzetben, szerződésekből születő árak részben az eladó és a vevő (szolgáltató-ügyfél) *közösen végzett értékelésének* vagy értékítélet-alkotásának is felfoghatók; részben pedig egyszerűen a vevő vagy szolgáltatást igénybe vevő szubjektív értékítéletét fejezik ki, de olyan módon és nyelven, amely az eladó vagy a szolgáltatást nyújtó számára is értelmezhető és kalkulálható, tehát a közös nyelv kifejezése. A pénz, amelynek révén az árakat megfogalmazzuk, a szabad és demokratikus, mindenki számára érthető cselekvés (értékelés, választás, szerződéskötés) kifejezőeszköze, egyúttal pedig a kapitalista alkotmány rendezettségének egyik legfőbb biztosítója. Kicsit talán vulgárisan fogalmazva: azt, hogy a pénz nyelvét mindenki beszéli, elegánsan ki lehet gúnyolni, de helyettesíteni mással egyelőre senkinek sem sikerült.

Éppen ezért a legjobb esetben is naív állítás például az, hogy az „egészség nem üzlet.” Nagyon is az, mégpedig *éppen azért*, mert az egészség az egyik legfontosabb érték, amelynek összehasonlítása más értékekkel az egyik legfontosabb értékélembeli foglalatosságunk. Ha az egészség megőrzése, helyreállítása nem volna fontos számunkra (mert ezt a természet automatikusan elvégezné, vagy mert tökéletesen közömbösek volnánk iránta), akkor valóban nem volna üzlet, s nem is volna ára. De hogy mikor (milyen életkorban) mennyire fontos, milyen értékekkel versenyez, miről vagyunk hajlandók érdekében lemondani stb., mindez olyan kérdés, amelyeket sokféleképpen válaszolunk meg, tehát sokféle igényt támasztunk. Ezek az igények és preferenciák aztán másokkal és másokéval együtt jelennek meg valamilyen „piacon,” azaz társadalmi-intézményi térben, amelyet más efféle többé-kevésbé integrált piacokkal vagy terekkel is összevetünk, s állapítjuk meg önmagunk számára – amennyiben erre egyáltalán lehetőségünk van – saját egészségünk „árát” (hasonlóan járunk el a munkaerőnk, képességünk árával is).

A pénz „uralma” tehát egyszerűen egy rendkívüli mértékben integrált és egységesített közös mérce meglétét jelenti, amely alapját azonban nem alantas ösztönök, hanem egy teljesen megszokott és természetesen gyakorolt emberi megnyilvánulás, az értékítélet-alkotás adja.

III. 2. Igazságosság-igazságtalanság

Az igazságos cselekvés és eljárás az egyes ember cselekvésére, magatartására is értelmezhető követelmény, manapság azonban a politikai közbeszédben túlnyomórészt az intézményekre és eljárásokra vonatkoztatják. Ennek oka és jelentősége más lapra tartozik, a magam részéről viszont abból indulok ki, hogy az igazságosságnak – mint minden más kulcsfogalomnak – nem változik meg az értelme csak azért, mert különböző alanyokra vonatkoztatjuk. Éppen ezért fölöttébb kétes értékű az az eljárás, amelyet John Rawls, a neves politikai filozófus követ, aki az igazságosságot méltányosságként „érti.” Az igazságosság és a méltányosság különböző értékek vagy elvek, amelyeknek persze van közük egymáshoz, de tipikusan egymást kiegészítő, sőt, egymásnak ellentmondó viszonyban vannak. Az igazságosság ugyanis főszabályként a pártatlan és személytelen eljárást írja elő, s tiltja a kivételezést: aki ugyanazt tette, az ugyanazt érdemli. A méltányosság ellenben az igazságosság korlátja, a kivételes elbánás indoka. Nem feltétlenül személyfüggő, bizonyos helyzetekhez, életformákhoz is köthető, s így válhatott a divatos „pozitív diszkrimináció” alapjává. Csakhogy még az ilyen személytelenség dacára is szükségképpen magában hordoz valamilyen lényegi szubjektív mozzanatot, hiszen a méltányosságot gyakorlónak definíció szerint joga és kötelessége személyes megérzéseire, ítéletére, sőt, ízlésére és előítéleteire hagyatkozni, míg az igazságosság gyakorlása pontosan ezek kizárását írja elő. Természetesen

igazságos ítéletet hozni is csak a körülmények gondos és részletes vizsgálata után lehet, de az ítéletet hozó személyes preferenciái, társadalmi nézetei ezek között nem szerepelhetnek.⁴¹

A kapitalista alkotmányban a jog és a törvény uralma a pártatlanság és az igazságosság gyakorlati érvényesülése. A jog alkotója és alkalmazója, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalom intézményei akkor nevezhetők igazságosnak, ha a természetesnek tekintett illetve az adott társadalomban egyöntetűen elfogadott normák és mércék alapján ítélik meg a polgárok helyes és helytelen tetteit, illetve a valós teljesítmények szerint osztják el az erőforrásokat. A mércékről lehet vitatkozni, de magát az alapelvet – hogy ti. ki-ké azt kapja, ami neki jár (jót a jóért, rosszat a rosszért) – értelmese nemigen lehet vitatni. S mivel a jó és a rossz legáltalánosabb minőségei, az értékek sem változnak, legfőbb rangsorolásuk, konfliktusaik megoldásainak eljárásai, ezért a mércékről folytatott vitákban is ügyelni kell arra, hogy önkényes átértelmezésekkel ne üresítsük ki végképp és tegyük az aktuálpolitikai játékszerévé az igazságosság jelentését.⁴²

Természetesen a köz akarata fölhatalmazhatja a politikai közösség vezetőit, képviselőit arra is, hogy más elveket, így például a méltányosságot is felhasználják a javak (újra)elosztásánál, és az igazságosság követelményeit megszegjék. Ehhez a különböző politikai ideológiák különböző szempontokat nyújtanak, a különböző politikai erők pedig igyekeznek saját elképzeléseiket érvényesíteni, gyakran a méltányosság örvén, de még gyakrabban az igazságosságra hivatkozva. Ám mindez, ha egyébként igazolható is, közvetlenül és közvetve egyaránt roncolja a pártatlan és személytelen, tehát valódi igazságosság érvényesülését, amely a kapitalista alkotmány szerves része. Közvetlenül, amennyiben az, aki társadalmilag kevésbé helyes, hasznos, értékes teljesítményt nyújt, többet kap, mint az, aki helyesebb, hasznosabb, értékesebb teljesítményt ad. S közvetve, amennyiben az egyének lemondanak arról, hogy elvárják a közintézményektől, a közhatalomtól az igazságos eljárást, s helyette saját szempontjaikat, előítéleteiket, vélt vagy valós sérelmeiket igyekeznek beépíteni az eljárásokba és jogszabályokba. A személytelen joguralom és az igazságosság szorosan összefügg egymással. A jó kapitalista alkotmány a személytelen joguralmat feltételezi, ez pedig az igazságosság érvényesülésének kedvez. Ha az igazságosság értelme eltorzul, s nevében kikezdi a személytelen joguralmat, akkor egyrészt az igazságosság társadalmi, de még egyéni szinten is nehezebben érvényesül, másrészt az alkotmány is súlyosan sérül.

⁴¹ John Rawls: *Az igazságosság elmélete* (Budapest: Osiris, 1997). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Rawls „fairness”-ről beszél, amelynek igazán precíz magyar fordítása nincs (a méltányosság nem egészen ugyanezt jelenti). Ez azonban a bírálat logikáját nem érinti. Rawls elméletének szisztematikus kritikájához – amely ezt a problémát is taglalja – lásd John Kekes: *A liberalizmus ellen* (Budapest: Európa, 1999).

⁴² Éppen ezért ebből a szempontból végső soron másodrendű kérdés, hogy hányféle és milyen normákat, mércéket, alapokat veszünk figyelembe az igazságosság vagy igazságtalanság kérdéseinél. A teljesítmény, az érdem, a megállapodás, egyes viszonyok a leggyakrabban szereplő indokok, de nyilván van több más is (ezt hangsúlyozza pl. John Kekes Rawls-bírálatában (*A liberalizmus ellen*, Budapest: Európa, 1999). Végső ezt ismeri el Robert Nozick is az *Anarchy, State, and Utopia*-ban (a magyar részletet lásd: „Elosztási (disztributív) igazságosság,” in *Modern politikai filozófia*, Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1998, 141-60), amikor a „jogosultságelmélet” és a „mintázatkövető” (lényegében: megindokolt) igazságosság-felfogást összeveti („Az viszont el kell ismernünk, hogy ha az emberek mindig irracionális vagy önkényes okból ruháznak át birtokrészeiket másokra, azt zavarónak éreznék. ... Jobban érezzük magunkat, ha olyan jogosultságrendszerünk van, amelyben az átruházásoknak megvan a maguk oka”, 148.o.). Hasonló feloldatlan kettősséget észlel Ch. Kukathas is Hayek filozófiájáról írt klasszikus elemzésében (*Hayek and Modern Liberalism*, Oxford: Clarendon, 1990) a racionalizmus és az irracionálizmus között, ami a társadalmi igazságosság problémájánál annyit jelent, hogy Hayek egyfelől tagadja, hogy az igazságosságnak lenne egy végső elve, ugyanakkor – elismerve, amit Nozick is elismer, hogy ti. a legtöbb polgár *igényli*, hogy a társadalomban érvényesüljenek az igazságosság követelményei – mégis igyekszik megadni egy efféle végső morális alapelvet (nála a törvény és jog uralma azonos az igazságossággal, ami azonban ebben a formában túl általános). Az itt képviselt álláspont az egyszerű pluralizmusé: sokféle alapja van az igazságos ítéletnek és elosztásnak, amelyek akár konfliktusban is kerülhetnek egymással, de az igazságosság logikai szerkezete – a járandóság jár – mindig ugyanaz.

A piac és az igazságosság kapcsolatának legfontosabb mozzanata, hogy a piac lényegében a társadalmi kapcsolatokban elfogadott és értékesnek tekintett teljesítmények, értékek, emberi kapcsolatok, szabad megállapodások mércéi szerint működik. Másként nem is működhetne, hiszen a piacot azok a kapcsolatok éltetik, amelyeket az emberek a megszokott normák és mércék szerint *maguk* kezelnek. Egy munkavállaló azt várja, hogy munkáltatója a szorgalmat, az odaadást, a tehetséget, a kollegialitást díjazza. A vevő az ígért minőséget kívánja „díjazni,” mert az eladóval, szolgáltatóval kötött megállapodása értelmében neki az „jár.” Aligha van olyan ember, aki fönnakadna azon, hogy a legtöbb szülő úgy viselkedik, hogy gyermekének *tőle* kitüntetett figyelem „jár.” Az igazságosság különféle mércéi tehát állandóan és szokás szerint érvényesülnek, mégpedig éppen a szabadon alakított piaci kapcsolatok révén. A piac és az igazságosság szorosan összetartoznak, s a gyakori megfogalmazással szemben az igazságosság alkalmazását tekintve a piac éppen hogy a *személyesség* mozzanatát képviseli, helyesebben a különböző mércék összeegyeztetésének és együttes alkalmazásának kizárólag személyes szinten végezhető feladatához ad megfelelő keretet (s így mint intézmény önmagában természetesen se nem igazságos, se nem igazságtalan).

Ezzel szemben a domináns politikai retorika szerint (jobb- és baloldalon egyaránt) a piac az igazságtalanságok világa. Ennek a nézetnek a gyökere az a marxista tétel, hogy a kapitalista alkotmány alapvetően igazságtalan, mert a munkavállaló által megtermelt értékek, javak egy részét (ez az „értéktöbblet”) pusztán a tulajdoni viszonyok alapján a munkaadó elveszi, s a maga tetszése szerint használja fel. Más néven ez a kizsákmányolás. Nemcsak a marxista ideológia, hanem szinte minden baloldali eszmekör mélyén ott van ez a gondolat. A proletárforradalom első dolga az, hogy a magántulajdont megszünteti, illetve erőteljesen korlátozza, mert ezzel egyetlen csapásra megszünteti a kizsákmányolást.

Az okfejtés leíró része is csak kis részben igaz, normatív üzenete viszont teljesen hamis. Nézzünk egy átlagos, részvénytársasági formában működő nagyvállalatot. A termelés során itt keletkezett javak egy része a tőke tulajdonosaihoz (a részvényesekhez) kerül, akik ehhez tehát valóban a *tulajdonviszony* alapján jutnak. Ez a rész azonban nem feltétlenül azonos a profittal, hanem annak az aktuális piaci kamatlábhoz igazodó része (amelyet osztalék formájában kapnak meg). A munkavállalók a köztük és a munkaadó között létrejött *megállapodás* alapján kapják meg a bérüket. A fennmaradó rész az a nyereség, amely a vállalkozót (a termeléssel, értékesítéssel kapcsolatos döntések meghozóját) illeti meg, s egyfajta kockázati *díjnak* tekinthető.

Ebben az elosztási rendszerben önmagában véve nincs semmi igazságtalan. A megtermelt javak sem a tőke, sem a munka, sem a kockázatvállalás nélkül nem jöhettek volna létre. E három tényező hatását szintén nem lehet másként szétválasztani, mint konvenció vagy megállapodás alapján. A kapitalizmusban a bér a munka árát tartalmazza. A tőke ára a kamat. A fennmaradó rész a kockázatot vállaló vállalkozóé (aki, ahogy láttuk, lehet egyúttal a tőke tulajdonosa is, de nem szükségképpen). Ezek az elosztási elvek nem véletlenszerűek, hanem világos viszonyok és teljesítmények alapján járnak.

Természetesen előfordulhatnak igazságtalanságok, amelyeket azonban a megszokott mércék alapján ki lehet szűrni és korrigálni lehet. Ha két munkás teljesítménye között különbség van, akkor – *ceteris paribus* – úgy igazságos, hogy ez a bérükben is tükröződjék. Ha nem tükröződik, akkor a vállalat arra számíthat, hogy a legfontosabb előnyét veszíti el a munkaerőpiacon, azaz nem fog tudni válogatni, s nem fogja megtalálni a legjobb szakembereket, munkásokat, mivel az lesz a híre, hogy ott a teljesítményt nem becsülik meg. Azt azonban fölösleges kutatni, hogy egy adott gazdaságban mi „az” igazságos bér. Föltéve, hogy a munkaszerződések szabadsága nagyjából teljesül, azaz a munkavállalónak van reális

szabadsága abban, hogy hol, mennyiért és milyen munkát vállalhat, a bér megállapodás kérdése, tehát nem lehet igazságtalan.⁴³

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az államnak sokkal inkább a jog és törvény uralmához szorosan tartozó személytelen és pártatlan igazságos *eljárást* kell szem előtt tartania, mégpedig a társadalomban, a piacon alkalmazott és alakított *mércék szerint*, semmint különféle ideológiai megfontolásokból levezetett társadalmi igazságosság-mércéket érvényesítenie, jellegzetesen a szokásos mércék rovására. Az állam természetesen megteheti, s meg is kell tennie, hogy az igazságosságon *kívül* más mércéket is alkalmaz (pl. a méltányosságét, a részvétét), amikor egészen nyilvánvalóan szükség van erre, például a fogyatékosok, a másoknak semmilyen „teljesítményt” nyújtani nem képes emberek ellátása terén, noha alkalmasint az már nem vált ki túl nagy vitát, hogy a merő ellátásnál jóval többet ér, s még az emberi méltósághoz is jobban illik, ha az állam a lehetőségekhez mérten „képesítő” módon segít a rászorulókon, azaz éppen arra teszi őket képessé, hogy mások számára is hasznos, értékes, alkotó, gyarapító tevékenységet végezhesenek.

III. 3. Egyenlőtlenség

Gyakran hallható megállapítás, hogy a piac (vagy általánosabban. a kapitalista alkotmány) társadalmi egyenlőtlenségeket teremt illetve növeli azokat. Ez erkölcsileg elfogadhatatlan. Az államnak kell tehát közbelépnie, a profit egy részét el kell vonnia, s azt a tőke által teremtett egyenlőtlenség csökkentésére fordítania.

Ez az okfejtés egyértelműen erkölcsi rossznak tekinti az egyenlőtlenséget. Ez azonban félreértés: az egyenlőtlenség önmagában erkölcsileg semleges fogalom, hiszen egyrészt nagyon sokféle egyenlőtlenség van, köztük triviális és hasznos, kívánatos egyenlőtlenségek is; másrészt az anyagi, vagyoni egyenlőtlenségek sem föltétlenül okoznak morális problémát, gondoljunk például arra, hogy két gazdag ember között is lehet súlyos egyenlőtlenség. Hasonlítsunk össze két embert: az egyik hatalmas pénzek fölött rendelkezik, luxusbútorai vannak, többet utazhat, költséges sportokat űzhet, stb. A másik tisztas jólétben él, bár nem dúskál, de nem is nélkülöz. Kulturális, intellektuális és alapvető anyagi vágyait ki tudja elégíteni. Miért kellene a köztük fennálló különbséget erkölcsi szempontból fontosnak tartanunk? A társadalmi egyenlőtlenség mint vagyoni, jövedelmi, jóléti *szintkülönbség* önmagában nem erkölcsi probléma. Ugyanez igaz az egyenlőtlenségek növekedésére vagy csökkenésére nézve is.

S itt hadd tegyek egy részben kitérő megjegyzést: mindig tanácsos nagyon körültekintően eljárni az olyan nagy horderejű és szinte közhelyszerű megállapítások

⁴³ Nyilván bonyolult kérdés, hogy a munkavállalás szabadsága mit foglal magában, de nehéz volna ésszerűen kétségbe vonni, hogy a kapitalizmus minden más társadalmi-gazdasági rendszerénél nagyobb szabadságot adott a munkavállalóknak. Az időszakos és regionális kényszerhelyzetek jobbra kivételesek, s a „kényszer” gyakran szubjektív élmények és érzékelés kérdése. Kétségtelenül megtörténhet, hogy bizonyos választási szituációkkal nem úgy szembesülünk, mint lehetőségeink kedvezően fogadott bővülésével. Egy észak-magyarországi munkanélküli számára lehetőség adódhat arra, hogy a Dunántúlon dolgozzon; családi és érzelmi okokból azonban nem akar elköltözni. Ha mégis úgy érzi, hogy „muszáj” mennie, talán úgy írja le helyzetét, mint amelyben „nem volt más választásom”, tehát „kényszernek” engedelmesskedtem – s mindezt felelőst keres (piac, kapitalizmus, állam, a helyi cég, amely bezárt). Hasonló lehetett a helyzet az Amerikába „kitántorgó” százazrekkel, illetve hasonló a helyzet a mai világ szegény országaiban nemzetközi cégeknél munkához jutó emberekkel, vagy éppen a nyugaton dolgozó, családjukat otthon hagyó, ám keresetükből eltartó kelet-európai vendégmunkások millióival. De nagyon óvatosan kell bánni az értékeléssel: vannak kellemetlen vagy fájdalmas választási helyzetek, de a kellemetlenség nem föltétlenül azonos a kényszerrel. Mégis csak jobb, ha van valahol munka, boldogulási, felhalmozási lehetőség, mint ha sehol nincs. Könnyű rámutatni az elvállalt, ténylegesen elviselt veszteségre (távozás, érzelmi kötelékek megszakadása), mint a csak potenciális, de végül be nem következő veszteségekre (maradás és éhezés, nyomor: vagyis a haszonáldozat-költségek).

megfogalmazásánál, mint az egyenlőtlenségek növekedése. Nemcsak az említett morális interpretáció problematikusága, hanem a tények miatt is. A globalizációba bekapcsolódó országok lakosságának életszínvonala a közhiedelemmel ellentétben az elmúlt húsz évben határozottan nőtt, s így a világ szegényeinek aránya drámai módon, mintegy negyedére csökkent.⁴⁴ Ez azonban nem zárta és zárja ki, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek az egyes országokon belül növekedjenek. De ismétlem, önmagában ez sem erkölcsi probléma

Erkölcsi probléma akkor keletkezik, ha egyesek nélkülözni kénytelenek, s életük alapjait sem tudják saját erejükből fönntartani. Ilyen emberekkel mindig, minden társadalomban találkozhatunk, hiszen az ilyen helyzetbe kerülésnek ezernyi oka lehet, köztük az érintett felelőtlensége, oktalan kockázatvállalása, tehát saját tettei is. A legkevésbé sem bölcs dolog azonnal a társadalomra, vagy a társadalmi lét valamelyik mozzanatára – mondjuk arra, hogy az illető mindig csak „munkavállaló” volt – fogni a szegénységet. Éppen a kapitalista alkotmány viszonyai között következett be a történelem során először, hogy a társadalom létminimum alatt vagy éppen csak fölötté élő hányada kisebbségbe került, sőt, számos országban gyakorlatilag el is tűnt, vagy legföljebb a rendkívül szegény, új bevándorlók körében észlelhető. A kapitalista társadalmakban alig másfél-kétszáz év alatt a várható élettartam duplájára nőtt, miközben a lakosság létszáma a többszörösére ugrott. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy az igazi szegénység (amely más társadalmakban az életet veszélyezteti) rövid idő leforgása alatt megszűnt: ez az, amit az egyszerű bevándorlók hazájukban is rendszerint igen jól érzékelnek.⁴⁵

A kapitalista alkotmány a társadalmak jólétére kedvezően ható megoldásnak bizonyult. A vállalkozó tőkés ugyanis rá van kényszerítve arra, hogy profitját beruházza, abból fejlesszen, igyekezzen takarékoskodni, máskülönben elveszti vevőit, profitja csökken, csődbe mehet vagy versenytársai fölvásárolják. A fejlesztés, a csökkenő költségek pedig egyre több és több árut tesznek megfizethetővé a társadalom egyre nagyobb rétegei számára. A profit tehát közvetve a kapitalizmusban is közcélokra hasznosul. Az egyenlőtlenség nem szűnik meg, a szegénység viszont igen. Ha a profit egyenesen a közösséget képviselő államhoz kerülne (állami tulajdon által uralt gazdaságban), az állam – versenytárs híján – sokkal rosszabb hatékonysággal használná föl. Az egyenlőség jól megközelíthető, a szegénység viszont megmarad. A szocialista tervgazdaságok története ezt vitathatatlanul igazolja.

Vannak, akik az egyenlőtlenséget esélyegyenlőtlenségként értik. Itt megint a tényekre kell föl hívni a figyelmet: a kapitalista viszonyok között néhány évtized leforgása alatt megszűnt az írástudatlanság, az általános műveltségi szint folyamatosan nőtt, a lakosság egészségi állapota ugrásszerűen javult, milliók indulhattak világot látni, kerültek kapcsolatba számos olyan emberrel, akiket korábban esélyük sem lett volna megismerni, és így tovább. Ez természetesen számos rossznak is a forrása, mint minden emberi teljesítmény, de egyértelműen megmutatja, hogy az esélyegyenlőség a kapitalista társadalmakban óriási mértékben megnőtt.⁴⁶

Mindez többek között azért volt lehetséges, mert a kapitalizmus körülményei között fölértékelődtek az egyéni képességek és teljesítmények közötti egyenlőtlenségek.

⁴⁴ Xavier Salai-i-Martin: „A jövedelmek globális szintű egyenlőtlenségének aggasztó ’növekedése,’” in *Globalizáció és kapitalizmus* (im. 343-98.). Itt a napi egy dolláros jövedelemből élőkéről van szó.

⁴⁵ A kapitalizmus és az egyenlőség/egyenlőtlenség illetve a szegénység viszonyára, annak változására lásd még az idézett kötetből (*Globalizáció és kapitalizmus*): P. H. Lindert, J.G. Williamson: „Egyenlőtlenebbé vált-e a világ a globalizáció hatására?” 130-82 és Jagdish Bhagwati: „Szegénység: növekszik vagy csökken?” 322-42.).

⁴⁶ Se szeri, se száma azoknak a többnyire konzervatív ízlésű írásoknak, amelyek szerzői a fogyasztói társadalom idiotizmusát, fölösleges és értelmetlen luxusát panaszolják, gyakran kimondatlanul utalva arra is, hogy a legtöbb ember számára egyszerűen „nem való” egy bizonyos fogyasztási szint, mert nem tud élni vele civilizált módon. Ez a kritika külön elemzést igényelne; most azonban csak arról van szó, hogy az esélyegyenlőségként értett egyenlőség növelésének elmaradása vagy éppen az egyenlőség csökkenése mint állítás megállja-e a helyét.

Rugalmatlanabb, kötöttebb társadalmi szerkezetekben, illetve a természeti körülmények váratlan változásainak kitett társadalmakban pusztán az a tény, hogy valaki egy bizonyos társadalmi osztályba születik, igen jó eséllyel eldönti, hogy milyen jóléti sors vár rá. A kereszténység igyekezett megadni a lehetőséget arra, hogy legalább az erkölcsi teljesítmények terén világossá váljék az *egyenlőtlenség értéke* is. Ez, tehát bizonyos egyenlőtlenül föllelhető képességek és erkölcsi tulajdonságok társadalmi fölényt biztosító hatása, amelyek miatt azok idővel habitussá, társadalmi elvárássá váltak, döntő szerepet játszott a kapitalista fejlődés megindulásában is. Eddig is hangsúlyoztam, most is kiemelem, hogy a takarékoság, a szorgalom, az előrelátás, a szavahihetőség, a lemondani tudás (asztkézis) és az önismeret (amely nélkül nem lehet jól dönteni a választási lehetőségek között) olyan erkölcsi erények és képességek, amelyek könnyen belátható okokból szükségesek ahhoz a racionális viselkedéshez, amely nélkül nincs céltudatos és sikeres fölhalmozás, beosztás, kockázatbecslés, befektetés, számontartás, gazdálkodás, azaz mindazok a gazdasági jellegű döntések, amelyek egyéni háztartásokban, cégvezetésben, állami gazdaságpolitikában lényegében ugyanolyanok.

Ahogy szabadság nevében el lehet jutni a zsarnoksághoz és az igazságosság nevében is el lehet követni súlyos igazságtalanságokat, úgy az egyenlőtlenségben rejlő pozitív lehetőségekkel is vissza lehet élni, illetve az egyenlőtlenségből is eredhetnek rossz és káros dolgok: irigység, elnyomás, kapzsiság, örökös elégedetlenség, fukarság, kegyetlenség. De ugyanúgy eredhetnek jó és hasznos dolgok is: megbecsülés, szorgalom, együttérzés, szolidaritás, nagyvonalúság. Semmi jele annak, hogy a kapitalizmus körülményei között drámai mértékben csökkenne például a társadalmi szolidaritás – itt persze az egyes országok között igen nagy különbségek lehetnek.⁴⁷ Éppen ellenkezőleg: önfeláldozást várni az emberek többségétől botorság. Ha viszont megfelelő biztonságban élhetnek, akkor nem irreális elvárás, hogy közvetlenül (saját zsebből) vagy közvetve (a jóléti programok támogatásával) áldozzanak azokra a közcélokra, amelyek között a szegénység elleni küzdelem is szerepel.

Az egyenlőtlenség tehát csak bizonyos feltételek mellett tekinthető morális problémának, de éppen ezeknek a feltételeknek a megszüntetése a kapitalista alkotmány egyik vitathatatlan történelmi teljesítménye. Az igazságtalanságról megmutattam, hogy a gyakran hangoztatott vélekedésekkel ellentétben nem szükségképpen velejárhoja a kapitalista alkotmánynak, ellenkezőleg: az igazságosság annak nagyon fontos eleme. A „pénz uralma” mint morális probléma pedig valójában nem létezik: alapja az értékek (természetesen nem csak erkölcsiek) összevetésének teljesen normális emberi tevékenysége. Nyilván további erkölcsi ellenvetések is felhozhatók, de ezeket ítéltem a legsúlyosabbaknak és leggyakrabban emlegetetteknek. Ezekkel szemben viszont a kapitalista alkotmány jól védhető.

Zárszó

A „kapitalista alkotmány” kifejezés minden bizonnyal szokatlanul hangzik, de remélem, sikerült követhető módon kifejtennem, hogy miért tartom megfelelőnek. Az alkotmány eredeti, arisztotelészi fogalmához teljes mértékben illeszkedik, hiszen az is egyszerre implikál leíró és

⁴⁷ Az *Economist* 2007 február 15-i száma szerint az európai jóléti államok polgárai lényegesen kevesebbet adományoznak karitatív célokra, mint például az amerikai polgárok. Ezzel szemben azt szokták fölhozni, hogy az európai államok viszont többet költenek szociálpolitikára, a társadalmi szolidaritás nevében. Mármost nem vitatom, hogy a szolidaritás bizonyos mértékben lehet afféle társadalmi étosz-megkövetelte intézményi erény, ha és amennyiben a szolidaritás „intézményei” mögött valódi beleegyezés, legitimáció áll, magyaráz ha az adófizetők semmiféle kényszert nem élnek át, amikor adójukat leróják. De ezt nehéz mérni, s a legkevésbé sem magától értetődő föltételezés, hogy a kikényszerített szolidaritás (behajtott, a nem fizetést erőszakkal szankcionáló állami adókból fenntartott állami segélyezés) egyáltalán szolidaritásnak nevezhető-e.

normatív megközelítést. A kapitalizmus alkotmánya tartalmazza önmaga mércéit, amelynek révén egy-egy konkrét társadalom minőségét meg lehet ítélni. A releváns kérdések azok, hogy a társadalom normatív és intézményi elemei mennyire támogatják egymást, hogy a bizalom és más társadalmi alapviszonyok milyen minőségűek, valamint hogy az ellene támasztott kifogások mennyire meggyőzőek.

Úgy vélem, a közjó mibenlétéről folytatott vitákban nem kerülhető meg, hogy a kapitalizmust mint az emberi együttélés civilizációs elvárásaival szorosan összefüggő alkotmányt kezeljük. Az emberiség történelme sokféle ilyen alkotmányt ismer, s az emberi lét alapvető igényeit, feltételeit más alkotmányok is megfelelően biztosítani tudják. De a valóságtól alighanem igen csak elrugaszkodott állítás volna, amelynek bizonyítására komolyan vehető kísérlettel nem találkoztam, hogy a magyar társadalom gyakorló többsége valami gyökeresen más alkotmányt kívánna. Természetesen a kulturális, történelmi és egyéb hagyományok is igen jelentős mértékben befolyásolják azt a konkrét társadalmi-gazdasági környezetet (konkrét alkotmányt), amelyben élünk. Ezeket a kapitalizmus egyáltalán nem veszélyezteti, de hatással van rá; s ez a hatás kölcsönös.